

ORTAÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETİMİNİN YAŞAM BOYU SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ahmet ARIN*

Öz: Bu araştırma ile 2005-2006 öğretim yılında uygulamaya konulan yeni ortaöğretim din öğretimi programına dayalı din öğretiminin öğrencilerin dini duygu, bilgi ve davranışlarının gelişimi üzerindeki etkilerini görmek, öğrencilerin kendi bakış açılarından din öğretiminin etkililiği hakkındaki görüşlerini tespit etmek ve beklentilerini belirlemek hedeflenmiştir. Bu bağlamda araştırmanın amacı; Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi programının genel amaçları çerçevesinde öğrenciye dini-ahlaki temel becerileri kazandırmada ve günlük hayata uygulamada yaşam boyu sürdürülebilirlik açısından katkısının belirlenmesidir.

Araştırmada nitel veri analizi yöntemleri kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Bilecik ili Bozüyük ilçesindeki 10 ortaöğretim kurumunun son sınıfında öğrenim gören kız ve erkek 60 öğrenci oluşturmaktadır. Öğrencilerin yarı yapılandırılmış sorulara verdikleri cevaplar, içerik analizine tabi tutularak değerlendirilmiş, ortaya çıkan görüşler belli temalar altında gruplandırılmıştır.

Araştırma bulgularına göre; genellikle öğrenciler dini bilgiler ve toplumsal kabuller arasında kaldığında okulda öğrendiklerini dikkate almaktadır. Öğrencilerin önemli bir kısmı, dersin günlük yaşantılarında sürdürülebilir ve daha etkili olabilmesi için öğrenci öğretmen diyaloguna daha fazla zaman ayrılmasını, bazıları da diğer din ve inanışlar hakkında daha geniş bilgi edinmeyi istemektedir. Öğrencilerin çoğunluğu, okuldaki din öğretiminin günlük hayatlarını planlamada, kolaylaştırmada ve sorunlarına çözüm üretmede etkili olduğunu, hayatlarını olumlu yönde etkilediğini ve insanlarla iletişimlerinde uyumlu davranışlar sergilemelerine yardımcı olduğunu ifade etmektedir.

Araştırmadan elde edilen bulgular sonucunda yaşam boyu sürdürülebilir eğitim açısından Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi öğretim programının genel amaçlarına ulaştığı ifade edilebilir. Ancak programın kendisinde ve uygulanması aşamasında iyileştirme yapılması gereken hususlar olduğu da araştırma verilerinden elde edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi, sürdürülebilirlik, program değerlendirme*

Bildiri 16-19 Nisan 2015 tarihinde Niğde’de düzenlenen 24. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresinde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

* Uzman Öğretmen, Bozüyük İMKB Anadolu Lisesi, Bilecik, aarin11@gmail.com, ORCID ID 0000-0001-8437-9393, Makale Gelişim Kabul Ediliş Tarihi: 01/02/2017-11//07/2017.

EVALUATION OF SECONDARY SCHOOL RELIGION AND ETHICS EDUCATION IN TERMS OF ITS LIFELONG MAINTAINABILITY

Ahmet ARIN*

Abstract

With this study, it is aimed to observe the effects of the new religious education curriculum based on the new program, which was started to apply in 2005-2006 academic year on student's improvements about their religious attitudes, knowledge and behaviors, determine their ideas according to their viewpoints and state their expectations about the efficiency of religious education. In this context, the objective of this study is to determine the contribution of Secondary school religion and ethics lessons curriculum to bring the students in religious and ethical basic skills and apply it to daily life in terms of lifelong sustainability.

Qualitative data analysis methods were used in this research. Working group of the research was formed from 60 girl and boy seniors of 10 secondary schools from Bozüyük district of Bilecik city. Student's answers to semi-structured questions were evaluated by putting to content analysis and generated opinions were classified under certain themes.

In compliance with research findings, when the students stay together between religious knowledge and social acceptance, they generally take into consideration what they have learned at school. Majority of the students want us to allocate more time for dialogues among students and teacher in order to make the lesson's objectives more effective and sustainable in their daily lives. Also, some of the students want to learn more extensive information about other religions. The majority states that religious education at schools is effective about planning and facilitating their lives and also creating solutions for those daily problems. They also express that it affects their lives positively and helps them to act compatible behaviors when they are communicating with other people.

As the result of findings obtained from the research, it can be stated that in terms of lifelong education, Secondary Education Religion and Ethics Lesson curriculum is able to reach its general objectives. However, it is obtained from the research that there are some issues about curriculum's itself and its applying process about which there should be some enhancement

***Keywords:** Religion and Ethics education, maintainability, assessment of curriculum*

This article was presented as oral presentation at 24 th National Education Sciences Congress in Nigde on 16-19 April, 2015.

* Expert Teacher, Bozüyük IMKB Anatolian High School, Bilecik, e-mail: aarin11@gmail.com.

Giriş

“Niçin din öğretimi?” sorusunun cevabını din ve inanmanın insanlıkla yaşıt olması temel gerçekliğinde aramak gerekir. Dinde anlama ve anlatma süreçlerini existansiyal bir tavır olarak olma sürecinin izlediğini ifade eden Kılıç (1999, 210); dindar olmanın ya da olmamanın varoluşsal bir tercih meselesi olduğunu ve ancak din doğru bir şekilde anlaşıldığı zaman iradi dolayısıyla insani bir tavır olarak ortaya çıkabileceğini belirtir. Din konusunda insanların ne olacaklarına iradi bir karar verebilmelerini mümkün kılmak için “dinin öğretim konusu yapılması” gerektiğini vurgular. Aslında dinin kendisi özgürlük ve sorumluluk arasında bir denge halindedir. Din insana sorumluluk sahibi olmayı, özgürlüğünü doğal zemininde kullanmasını, zararlı ve kötü sonuçlar üretmemesini öğretir (Müftüoğlu, 2016, 181). Bu amaçlardır ki sağlıklı bir din öğretimi, inananlarına hem yaratıcılığı, hem de üreticiliği verebilen eğitim olarak görülebilir (Okumuş, 2015, 223).

Diğer yandan “niçin din öğretimi” sorusu, “nasıl bir din eğitimi?” ya da “insanın eğitiminde din öğretiminin katkısı nedir?” sorularını da beraberinde getirmektedir. Onat (2016, 133); sağlıklı bir din anlayışının, eğitimin temel amaçları olarak karşımıza çıkan insanın kendini tanıması ve anlaması, doğru düşünmesi, bilinçli davranışlar geliştirmesi, insanın potansiyel yeteneklerinin en iyi şekilde geliştirilmesi ve etkin kılması, üretkenliğin artırılması, insanın sosyalleşmesi, geçmişin birikiminin en iyi şekilde yeni nesillere aktarılması gibi hususlarda fevkalade etkili bir motivasyon kaynağı olabileceğini vurgulamaktadır. O halde sağlıklı bir din anlayışının ve bu doğrultuda verilecek din öğretiminin, eğitimin istediği zihinsel değişimin oluşmasında olumlu bir etkiye sahip olacağı ifade edilebilir. Din eğitiminin kimlik kazandıran bir vechesinin bulunması gerekmektedir. Bu nedenledir ki; din eğitimi ve öğretimi dindara kişilik kazandırma süreci olarak da görülmelidir (Tosun, 1993, 17).

Özellikle kişinin hayatına anlam vermeye başlayacağı ergenlik döneminde gerçekleştirilecek iyi bir din ve ahlak öğretimi; gençlerin pek çok psikolojik, sosyal, ekonomik ve ahlaki sorunla baş etmek zorunda kaldığı günümüzde, kendilerine ve topluma karşı sorumluluklarının bilincine ulaşmalarında yardımcı olacaktır. Öğrencilerin sağlıklı bir din anlayışına ulaştırılması ve dinin hayatlarının bir parçası haline getirilmesi, dini bilgilerindeki eksiklerin giderilmesi veya yanlış bilgilerin doğru bilgilerle düzeltilmesi din öğretimi alanının en önemli görevlerinden biri olmaktadır. Yapılan araştırmalar dini hayat ile kişinin karakter ve kimlik yapısına etki eden bağımsızlık, hayat felsefesi kazanma, mesleki rol ve cinsel kimliğin kazanılması arasında olumlu ilişkiler bulunduğunu göstermektedir (Kula, 2001, 22-23). Denilebilir ki, sağlıklı ve etkin bir din öğretimi, kişinin dini hayatını, dini hayatı da kişinin kimliğini ve hayat felsefesini olumlu yönde etkilemektedir.

Din eğitiminin; karma bir yapıda örgün ve yaygın eğitim ortamlarından olan aile, ilköğretim, ortaöğretim ve üniversite basamaklarına kadar, topluma dönük yapısı da

bulunmaktadır. Bu yüzden yalnızca örgün ve yaygın eğitim alanları değil, sokaklar da düşünülerek özgürlüğü yaşam tarzı edinmiş olan güçlü kişilikler yetiştirmek hedeflenmelidir. Kendisi ve yaşamı için katkı sağlamayan bilgi öğrenilmiyor; öğrenilse bile unutuluyor. Kısaca kullanılmayan bilgi âtil oluyor (Okumuş, 2015, 220-221). Öğrenci öğrendiği/öğreneceği bilgilerle ilgili sorular sormaya başladığı zaman, öğretmenin vereceği kalıp bilgilerin veya ezberledikleri kuralların yetersiz kaldığına ya da kalabileceğine dikkat çeken Selçuk; dini ve ahlaki bilgiler zihinde istif mi edilecek? Yoksa bilgiler bir bilinç düzeyine gelmeli, aklın önünü açmalı, zihni ışıtmalı mıdır? sorularını sormaktadır. O halde “nasıl bir din eğitimi?” sorusunun cevabı, inancı sayesinde kişiyi hayatın üstesinden gelmeye kabiliyetli kılacak bir din öğretimi olmaktadır (Selçuk, 1997, 146-151). Preul’e göre de; din öğretimi bilişsel düzeyde davranışlar geliştirmekle birlikte, dini anlaşılır ve öğrenilebilir kılmak durumundadır. Erich Feifel da din dersi programlarının teolojik olarak ideal formları ve baskıcı eğilimleri ortaya koyan konu merkezli programlardan, sorun ve çözüm ilişkisinin kurallarına uyan programlara dönüşmesi gerektiğini ifade etmektedir (akt. Tosun, 2012, 145-158).

Gerçekten son yıllarda birçok ülke, eğitim sistemlerini gözden geçirmekte, öğretim programlarını günün ihtiyaçlarına cevap vermede yetersiz görmekte ve programlarını revize etmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı da, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin farklı ve zengin bir din öğretimi tecrübesine dayanarak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretiminde öğrenci merkezli eğitimsel yaklaşımları ve “mezheplerüstü dinler açılımı” dinbilimsel bir yaklaşımı benimsemiş ve 2005-2006 öğretim yılından itibaren yenilenen ortaöğretim ders programını uygulamaya koymuştur. Yeni programda (2008, 12-13) İslam dini ve diğer dinler hakkında batıl inançlara ve hurafelere dayanan yanlış bilgilerden uzak, araştırmaya ve bilimselliğe dayanan bilgiyi ön plana çıkaran bir öğretim benimsenmiştir. İslam dini ile ilgili bilgilerin sunumunda Kur’an’ı merkeze alan, yorumları birleştiren ve mezheplerüstü bir yaklaşım sergilenmiştir. Böylece yeni programa dayalı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersi, İslam dini kaynaklı bütün dini oluşumları içine alacak kök değerleri vurgulayarak ön plana çıkaran, diğer din ve inançlara da yer vererek dinler arası açılıma dayanan bir ders niteliği kazanmıştır.

Diğer yandan insanlar din/inanç olgusu açısından değerlendirildiğinde; her bir birey yakın ve uzak çevre, kültürel miras, çeşitli dini metinler, dini kurslar, dini kendi öğrettiği şekilde donuklaştıran ve bunun dışındaki farklı açılımları dindışılık sayan tarikat-cemaat yapıları ve medyada kendi din anlayışını anlatma fırsatı bulan kişi ve kurumlar gibi çeşitli etkileyenlerin etkisinde –hatta neredeyse tekelinde- kalmaktadır. Bu toplumun içinde yetişen birey/öğrenci bu bilgi ve ön kabullerle okula gelmektedir. Okulda, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde öğrendiği hemen her şey, bu ön bilgi ve kabullerin süzgecinden geçip faydalı olduğuna ikna olduğunda öğrenciye katkı sunabilmektedir. Aksi durumda okulda öğrendiklerinin öncekilerle çelişmesi/çakışması durumunda öğrenciye bir katkısı olmamaktadır.

◆ Ahmet Arın

Hayatının her döneminde çevresi ile kurduğu ilişkiler sayesinde edindiği bilgiler, öğrencinin dini düşüncesini, dünya görüşünü, kişiler arası ilişkilerini, hayata bakış açısını oluşturma ve değiştirmede etkili olmaktadır. Bu yüzden bilişsel gelişimini kitabi bilgi üzerinden değil de informatik bilgi üzerinden tamamlayan gençlerin, dini ve kültürel değerlerle yakınlık kurabilmesi zor gözükmektedir. Onun içindir ki bir an evvel ya okul hayatın akışıyla uyumlu hale getirilmeli ya da hayat okulun mücavir alanına çekilmelidir (Okumuş, 2015, 275). Bu durumda birçok kültürel donanımla okula gelen bireylerin, programın öngördüğü amaçlara ne kadar ulaştığı, kazanımları ve becerileri ne ölçüde edindiği önem kazanmaktadır. Din öğretimi alanında alanyazın incelendiğinde yüksek lisans ve doktora çalışmaları yanında Değerler Eğitimi Merkezi (DEM, 2011), Eğitim Reformu Girişimi (ERG, 2007) gibi sivil toplum örgütlerinin müstakil çalışmalarının, bilim insanlarının araştırma ve raporlarının bulunması konunun önemsendiğini göstermektedir. Ancak 2005 yılında yenilenen ve 2010 yılında düzenlemeler yapılan programla eğitim alan öğrencilerin görüşlerini içeren araştırmaların genellikle ilköğretim programlarına ve öğrencilerine yönelik olması, yenilenen ortaöğretim programına ve bu programla eğitim alan ortaöğretim öğrencilerine dair çalışmalarda özellikle nitel araştırmaların azlığı dikkat çekmektedir.

Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programı öğrenciye yaşamı boyunca kullanacağı evrensel değerleri ve dini temel becerileri kazandırmada, bu becerilerin kalıcı ve sürdürülebilir olmasında olumlu katkılar sağlamakta mıdır? sorusu araştırmanın temel problemini oluşturmaktadır. Bu çalışmada, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ortaöğretim programının genel amaçları çerçevesinde öğrenciye temel becerileri kazandırmada ve günlük hayata uygulamada yaşam boyu sürdürülebilirlik açısından katkısının öğrenci görüşleri bağlamında değerlendirilip belirlenmesi amaçlanmaktadır. Araştırmanın öğrenci görüşleri açısından değerlendirme aşamasında şu alt problemlere cevap aranacaktır:

1- Öğrenciler yenilenen programın öngördüğü amaçlar doğrultusunda yaşam boyu sürdürülebilir kazanım ve becerilere sahip olmuşlar mıdır?

2- Öğrenciler dini bilgilerde çeşitlilik/karmaşa/çatışma yaşadığında doğru kaynaklara başvurma becerisi kazanmış mıdır?

3- Öğrenciler yeni bilgiler edindiğinde aklı kullanma, sorgulama, araştırma gibi temel becerileri edinmiş midir?

4- Öğrenciler açısından yenilenen programın evrensel değerleri hayata aktarmada katkısı ne ölçüdedir?

5- Öğrencilerin diğer din ve inanışlara yaklaşımlarında yenilenen programın katkısı nedir?

Araştırma lokal olmakla birlikte, çalışma grubunu oluşturan öğrencilerin, yenilenen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ilköğretim ve ortaöğretim programına dayalı olarak 2006-2015 yılları arasında (9 öğretim yılı) öğrenim görmeleri, çalışma alanını oluşturan ortaöğretim kurumlarının tür çeşitliliği ile bu öğretim kurumlarında öğrenim gören ve çalışma grubunu oluşturan öğrencilerin seçimindeki çeşitlilik araştırmayı özgün kılmaktadır. Ayrıca programın amaçlarına ne derece ulaştığının, programda yer verilen kazanımların ve temel becerilerin öğrencide ne ölçüde etkili olduğunun belirlenmesi açısından da özgün bir araştırmadır.

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu araştırmada; nitel araştırma yöntemlerinden, durum çalışması ve bütüncül çoklu durum deseni kullanılmıştır (Kullanılan modeller hk. bkz. Yıldırım ve Şimşek, 2006, 291). Araştırmada öncelikle alanyazında tarama yapılarak ulaşılabilen araştırma ve raporlar, yüksek lisans ve doktora çalışmaları incelenmiştir. Öğrencilere, yenilenen program çerçevesinde verilen din öğretimi ile yaşam boyu sürdürülebilirlik ilişkisini içeren nitel sorular yöneltilmiştir. Araştırmada öğrencilerden yazılı olarak alınan materyallerin analizini kapsayan “doküman incelemesi” yöntemi kullanılmıştır.

Çalışma Grubu

Tablo-1 Okullara göre öğrenci ve öğretmen sayısal verileri

Okul Adı	Son sınıf öğrenci sayısı	Çalışma grubu öğrenci sayısı			Derse giren DKAB öğretmeni sayısı 2011-2015	Kadrolu DKAB öğretmeni
		Kız	Erkek	Toplam		
Fen Lisesi	48	3	3	6	3	Var
Öğretmen Lisesi	93	3	3	6	6	Yok
M. Şeker Anadolu Lisesi	60	3	3	6	1	Var
İMKB Anadolu Lisesi	116	3	3	6	1	Var
Ş. Zafer İpek Anadolu Lis.	80	3	3	6	7	Var
Sağlık Meslek Lisesi	43	3	3	6	4	Yok
Ticaret Meslek Lisesi	152	3	3	6	5	Yok
Kız Teknik Lisesi	107	4	2	6	2	Yok
Otel.ve Turizm Meslek Lisesi	53	3	3	6	4	Yok
Tek.ve Endüstri Meslek Lis.	206	-	6	6	4	Var (iki)
Toplam	958	28	32	60		

◆ Ahmet Arın

Araştırma, Bilecik ili, Bozüyük ilçesindeki 4 türden (fen, öğretmen, anadolu, meslek) oluşan 10 ortaöğretim kurumundan 2014-2015 öğretim yılında son sınıfta eğitim gören ve gönüllülük esasına göre seçilen yüksek, orta, düşük akademik düzeye sahip birer kız ve birer erkek öğrenci olmak üzere toplam 60 öğrenci ile gerçekleştirilmiştir. Çalışma grubundaki öğrencilerin akademik başarılarının belirlenmesinde öğrencilerin eğitim gördüğü okul yönetimlerinden alınan 3 yıllık ortaöğretim başarı puanları dikkate alınmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu oluşturmada; okul türü, cinsiyet, sınıf düzeyi ve akademik başarı düzeyi dikkate alınarak maksimum çeşitlilik yöntemi kullanılmıştır.

Veri Toplama Araçları

Öğrencilerden görüş almak amacıyla alanyazın ve araştırma problemleri dikkate alınarak hazırlanan görüşme formu, Türk dili, din eğitimi ve ölçme değerlendirme alanında doktora yapmış birer alan uzmanı tarafından kullanılan dil, kapsam, öğrenci düzeyine uygun olması, soruların anlaşılabilirliği boyutları ile incelenmiştir. Uzman görüşleri dikkate alınarak formda tekrar düzenlemeler yapılmıştır. Form, çalışma grubuna uygun özellikler taşıyan 6 kişiden oluşan pilot öğrenci grubunda test edilmiş, görülen eksiklikler giderilerek çalışma grubundaki öğrencilere uygulanmıştır. Özel yargıları en alt düzeye indirmek için sorular, öğrencilere aynı sıra ve tarzda yöneltilmiştir.

Verilerin Toplanması

Gerekli çalışmalardan sonra son hali verilen görüşme formunun çalışma grubundaki öğrencilere uygulanabilmesi için 02.02.2015 tarihinde Bozüyük İlçe Milli Eğitim Müdürlüğünden “olur” alınmıştır. Araştırmaya katılacak öğrenciler ve öğrencilerle görüşme zamanları okulların yönetimleriyle koordineli olarak belirlenmiştir. Okullar önceden belirlenen tarih ve saatlerde ziyaret edilerek öğrencilere araştırma ile ilgili gerekli açıklamalar yapılmış ve öğrencilerin sorulara rahat cevap verebilecekleri bir ortam oluşturularak araştırma gerçekleştirilmiştir. Araştırma etiği çerçevesinde öğrencilerin isimleri kullanılmamıştır. Görüşme formları öğrenciler tarafından cevaplandıktan sonra öğrenci cinsiyetleri kız (K), erkek (E); akademik başarı düzeyleri yüksek (1), orta (2), düşük (3) şeklinde kodlanmıştır. Öğrencilerin okullarına ait kodlama ise okul isimlerinin baş harflerine göre gerçekleştirilmiştir. **İMKB Anadolu Lisesi (İ), Mustafa Şeker Anadolu Lisesi (MŞ), Şehit Zafer İpek Anadolu Lisesi (ŞZ), Anadolu Öğretmen Lisesi (Ö), Fen Lisesi (F), Sağlık Meslek Lisesi (S), Ticaret Meslek Lisesi (T), Kız Teknik ve Meslek Lisesi (KT), Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi (E), Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi (O)**

Verilerin Analizi

Araştırma konusu problemlere yanıt bulmak amacıyla, çalışma grubu öğrencilerinden elde edilen yazılı veriler betimsel yolla analiz edilmiştir (betimsel analiz tekniği hk. bkz. Yıldırım ve Şimşek 2006, 224-240).

Konu ile ilgili literatürden, araştırmanın amacından, araştırma problemleri ve öğrenci görüşlerinden yola çıkılmış, Türk dili ve din eğitimi alanında doktora yapmış birer alan uzmanından yardım alınarak; din öğretimi günlük yaşam ilişkisi, din öğretimi ve toplumsal kabuller, din öğretimi ve evrensel değerler, diğer din ve inanışlara yaklaşım, din öğretiminden beklentiler olmak üzere 5 tema ile veri analizi çerçevesi oluşturulmuştur. Bu temalar çerçevesinde elde edilen verilerin tanımlanması yapılmış, öğrenci görüşlerinden benzer olanlar sayısal kodlar kullanılarak anlamlı ve mantıklı bir biçimde bir araya getirilmiştir. Veriler, öğrenci yazılı görüşlerine dayalı olarak doğrudan alıntılarla desteklenmiştir. Doğrudan alıntılarla desteklenen bulgular açıklanmış ve aralarında ilişkilendirmeler yapılmıştır.

Ayrıca belirlenen temaların altında, sayısal kodlarla bir araya getirilen öğrenci görüşleri tablo haline getirilmiştir (nitel verilerin sayısal analizi hk. bkz. Yıldırım ve Şimşek, 2006, 242-243).

Nitel Verilerin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışmaları

Bu çalışmada nitel verilerin geçerlik ve güvenilirliğinin sağlanmasında “çeşitleme” tekniği kullanılmıştır (çeşitleme tekniği için bkz. Yıldırım ve Şimşek, 2006, 94 ve 267).

Araştırmanın iç geçerliğini sağlamak için, veri toplama aracının hazırlanmasında ve verilerin toplanmasında kavramsal çerçeve rehber olarak alınmıştır. Araştırma bulguları, 4 farklı türde eğitim veren 10 ortaöğretim kurumunun son sınıfındaki 60 öğrenciden alınan nitel yazılı verilerden elde edilmiş, ulaşılan bulgular karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Araştırmanın dış geçerliği ile ilgili olarak çalışma grubunun özellikleri ayrıntılı olarak tanımlanmıştır.

Dış güvenirlğin sağlanması amacıyla, araştırma dokümanlarının inceleme yöntemleri ve aşamaları açık bir biçimde tanımlanmıştır. Çalışmada ulaşılan sonuçlar, beş tema altında gruplandırılan verilerle ilişkili bir biçimde sunulmuştur. İç güvenirlğin sağlanması için, araştırma problemleri açık bir biçimde ifade edilmiş, araştırma sonuçları, öğrencilerin yazılı görüşlerinden elde edilen verilerle tutarlı biçimde ortaya konulmuştur.

Bulgular

1-Din Öğretimi Günlük Yaşam İlişkisi

Din, insan için gelmiştir. İnsan merkezli bu sistemde her şey insana yönelik olduğuna göre din ve dinin kutsiyet atfettiği şeylerin hepsi de yine insan içindir (Müftüoğlu, 2016, 224). Din insanın problemlerine çözüm önerileri sunar ve insanın kişiliğini geliştirmesi için bir mesajdır. Sahibi ve kaynağı Allah olan bir din insanları hidayete sevk eder (Müftüoğlu, 2012, 56). Dinin bunu gerçekleştirmesi ise, onun her zaman ve mekânda doğru bir şekilde anlaşılmasını gerektirmektedir (Komisyon, 2008, 5). Ortaöğretim programında din öğretimi ile ilgili yaklaşım genel olarak “öğrencinin

◆ Ahmet Arın

bilincinin gelişmesini sağlayacak şartları oluşturmak ve öğrenciye hayatın problemlerini çözebilmesinde yardımcı olacak yolları göstermek” şeklinde formüle edilmiştir (Komisyon, 2008, 8). Günlük yaşamda sorunlarını aşmada DKAB derslerinin etkisi ve DKAB derslerinde edinilen bilgilerin günlük yaşamda uygulanabilirliği ile ilgili öğrenci görüşleri din öğretimi günlük yaşam ilişkisi teması altında toplanarak değerlendirilmiştir.

Tablo-2 DKAB din öğretimi ile günlük yaşamda sorunların aşılması

Soru-2 DKAB dersleri ile sorunları nasıl aşıyorsunuz?	Anadolu			Meslek			Toplam			Yüzde
	K	E	T	K	E	T	K	E	T	
DKAB dersleri sorunları aşmamda yardımcı oluyor	11	10	21	10	11	21	21	21	42	%70
DKAB dersleri ile sorunları aşamıyorum	2	4	6	1	2	3	3	6	9	%15
Herhangi bir sorunla karşılaşmadım	-	-	-	1	2	3	1	2	3	%05
Öğrendiklerimi araştırarak, akıl ve mantığıma uygun olanla aşarım	2	1	3	1	2	3	3	3	6	%10
Toplam							28	32	60	%100

Tablo-3 DKAB dersinde alınan öğretim ve günlük yaşamda uygulamaları

Soru-8 DKAB derslerinde aldığınız din öğretimi ile günlük yaşamdaki uygulamaları hakkında ne düşünüyorsunuz?	Anadolu			Meslek			Toplam			Yüzde
	K	E	T	K	E	T	K	E	T	
Günlük yaşantımda yardımcı oluyor	10	9	19	10	12	22	20	21	41	%68
Günlük yaşantıda uygulanabilir olarak verilmiyor	5	6	11	3	5	8	8	11	19	%32
Toplam							28	32	60	%100

Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programının öğrenciler açısından günlük yaşamda etkililiğinin ve sürdürülebilirliğinin değerlendirilmesi amaçlanan iki soruya verilen öğrenci cevapları incelendiğinde; öğrencilerin büyük çoğunluğu sorunları aşmada (42 öğrenci) ve günlük yaşamda (41 öğrenci) DKAB derslerinin kendilerine yardımcı olduğunu ifade etmektedirler. Öğrenci görüşlerinden bazıları şu şekildedir:

**Bu ders sorunlara karşı pes etmememizi, hoşgörü ve sabrı öğretiyor. Sorunları aşmada sabır önemli. İE2*

**DKAB dersleri sorunları aşmada samimi ve dik durmayı öğretiyor. Güzel ahlakı, samimiyeti, dürüstlüğü öğreniyorum. İE3*

**DKAB derslerini dini alanda bir kılavuz olarak görüyorum. Kendimi dizginlemeyi, hoşgörülü olmayı, kalp kırmamayı bu derslerde öğrendim. ŞZK1*

**DKAB eğitimi insanlara ve hayvanlara karşı daha duyarlı davranmamda etkili oldu. Zor durumda olduklarında görmezden gelmiyorum. ÖE3*

**DKAB ders eğitimini hayatıma uygulamaya çalışarak aşıyorum. Bu ders sayesinde elimdekilerle yetinmeyi şükretmeyi öğrendim. Sabrı öğrendim. FK2*

**DKAB derslerinde aldığımız eğitim ile günlük hayattaki uygulamaları hakkında olumlu düşünüyorum. Çünkü DKAB dersi bize günlük hayatta ne ile karşılaşacağımızı gösterip, zorluklara karşı nasıl reaksiyon vereceğimize yardımcı oluyor. Bu yüzden DKAB dersi ile hayatın iç içe olduğunu düşünüyorum. İE3*

**İbadetler konusunda özellikle faydalı ve yardımcı oluyor. Bazı olaylarda ise, olaylara pozitif bakmamı sağlıyor. Güzel ahlaklı bir birey olmamda DKAB dersleri çok faydalı. SE1*

**Derslerde aldığım bilgilerle öncelikle doğru bildiğim yanlışları daha sonra da çevremdeki yanlış bilinenleri düzeltmeye çalışıyorum. Anlatırken dersi kaynak gösteriyorum. İE1*

**İbadetleri bilmeyen, Peygamberi yeterince tanımayan ve ailesinden de bunları öğrenemeyen kişiler için din dersinin buradaki rolü çok büyük. İK1*

Diğer yandan, DKAB derslerinde edinilen bilgilerle sorunları aşmadığını (9 öğrenci) ve dersin günlük yaşamda uygulanabilir olarak verilmemesinden etkili olmadığını (19 öğrenci) ifade eden öğrenciler bulunmaktadır. Öğrenci görüşlerinden bazıları şu şekildedir:

**DKAB dersleri hayata uygulayabileceğimiz şekilde verilmiyor. Derslerde sıkılıyoruz, bitse de gitsek havasındayız. İlmiyal bilgileri verilmesi daha uygun olurdu. Kitap içeriği herkesin karşılaştığı bilgilerle dolu. Yeni bir şey ya da ilgi çekici bir şey yok. ŞZK2*

**Bence din bir ders değil yaşamı tarzı olmalıydı. Ezber yerine uygulama gibi. Not için savaştıktan sonra rahat bırakılıp kendi isteğimle öğrenmeyi tercih ederdim. İK2*

**Günlük hayatta elbet faydası vardır. Ama dersler yeteri kadar detaylı değil. Sorularımıza zaman yetmiyor. SE2*

Ayrıca hiç sorunla karşılaşmadığını ifade eden (3 öğrenci), sorunları araştırarak, akıl ve mantığa uygun olanı seçerek aştığını ifade eden (6 öğrenci) bulunmaktadır.

2-Din Öğretimi ve Toplumsal Kabuller

Örgün eğitim kurumlarımızda din öğretimi, bir bilgi verme vasıtası olmakla beraber, aynı zamanda insanın bilgi elde etme yollarını ve aklını kullanma kabiliyetini geliştiren bir süreç olmalıdır. Kendilerine sunulan alternatifleri inceleyebilmeleri için

◆ Ahmet Arın

öğrencilerin bakış açılarının geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Gençler körü körüne uygulayıcı olmamalıdır. Onlar, bilginin hangi amaçla, kim için, nasıl bir dünyada kullanılabileceğini sorgulayacak biçimde yetiştirilmelidir (Komisyon, 2008, 6). DKAB dersinde edinilen bilgiler ile okul dışı öğrenmeler arasında bilgi çeşitliliği/çatışma olup olmadığı, toplumsal hayatta din ile ilgili yanlışlara karşı gösterilen tavrın nasıl olduğu soruları, din öğretimi ve toplumsal kabuller teması altında değerlendirilmiştir.

Tablo-4 DKAB dersi ile okul dışı öğrenmeler arasında çatışma

Soru-3 DKAB dersi ile okul dışı öğrenmeler arasındaki çatışmalar hakkındaki düşünceleriniz nelerdir?	Anadolu			Meslek			Toplam			Yüzde
	K	E	T	K	E	T	K	E	T	
Çatışma yaşanmıyor	5	6	11	9	11	20	14	17	31	%52
Çatışma yaşanıyor	7	8	15	3	6	9	10	14	24	%40
Her ikisi de doğru bilgi aktarırsa çatışma yaşanmaz	3	1	4	1	-	1	4	1	5	%08
Toplam							28	32	60	%100

Tablo-5 Toplumsal hayatta din ile ilgili yanlışlara yaklaşım

Soru-6 Toplumsal hayatta din ile ilgili yanlışlara karşı nasıl bir tavır sergiliyorsunuz?	Anadolu			Meslek			Toplam			Yüzde
	K	E	T	K	E	T	K	E	T	
Yanlış düzeltme, eleştiri ve yapana saygı duyma	8	5	13	10	12	22	18	17	35	%58
Umursamama	3	7	10	1	5	6	4	12	16	%27
Yanlış sorgulama, akıl ve mantığı kullanma	1	1	2	1	-	1	2	1	3	%05
Aileyi ve yakın çevreyi uyarma	3	2	5	1	-	1	4	2	6	%10
Toplam							28	32	60	%100

DKAB dersinde edinilen dini öğrenmelerle okul dışı öğrenmeler arasındaki çatışmalarla ilgili öğrenci görüşleri incelendiğinde; çoğunluğunu meslek lisesi öğrencilerinin oluşturduğu 31 öğrenci, okul ve okul dışı dini öğrenmeler arasında bir çatışma yaşanmadığını ifade etmektedir. Okul ve okul dışı öğrenme konusunda 5 öğrenci, dini öğrenmelerde doğru bilgi aktarımının önemini vurgulamakta, Kur'an ve Sünnet kaynaklı din öğretimi, dini bilgilerin doğru ve çelişkilerden arındırılmış bir şekilde sunumunun çatışmalara engel olacağını belirtmektedir. Çoğunluğunu Anadolu Lisesi öğrencilerinin oluşturduğu 24 öğrenci, çatışma yaşandığını vurgulamaktadır. Öğrenci görüşlerinden bazıları şu şekildedir:

*Çatışma yok, her ikisinin de kaynağı Kur'an ve hadis. FK1

*Okulda öğrendiklerimiz diğerleriyle çatışmaz. Çünkü hocamız dinde taraf olmadığını sadece aynı niyet doğrultusunda farklı yollar olduğunu öğretti. Yollar farklı olursa herkes kendi bildiklerini anlatmalı, münazara etmelidir. MŞE3

*Yaşanıyor. Böyle durumlarda öğretmenime soruyor, internetten araştırıyor, ayet ve hadislere bakıyorum. Kafamda bir şeyler oluştuğunda hangi düşünce aklıma yatarsa onu kabulleniyorum. İK1

*Okulda dinimizin temelini öğreniyoruz. Ailede ise geçmişten günümüze gelen alışılmış dini gelenekleri de öğreniyoruz. Bazılarının dinle ilgisinin olmadığını öğrendiğimizde çatışma yaşanıyor. İE1

*Ailem Şafii mezhebinden okulda ise Hanefi mezhebinin bilgileri ağırlıklı veriliyor. Bu da bende bilgi kargaşası oluşturdu. Bu yüzden ben de Hanefi olmayı seçtim. Dini bilgiler mezheplere göre düzenleme yapılarak verilebilir. ŞZK2

*Çağımızda artık herkes kendi cemaatinin, kendi grubunun doğru; diğerlerinin yanlış olduğunu düşünüyor. Bu yüzden böyle oluşumlardan uzak, Kur'an ve Sünnete oldukça yakın olmak gerekir. FE1

*Okul dışında öğrendiğim birçok kulaktan dolma bilgilerin, okuldaki DKAB derslerinde öğrendiklerim sayesinde yanlış olduğunu gördüm. Dinimizin bize aklımızı kullanmamızı, araştırmamızı, okumamızı emretmesi dolayısıyla yanlış bilgilerimi bu şekilde doğruya çevirmeye çalışıyorum. ŞZK1

*Bilgi doğru aktarıldığı sürece çatışma olmaz. MŞK3

Genel anlamda hurafe ve bid'at adı verilen yanlış dini kabuller ve uygulamalara öğrencilerin yaklaşımını öğrenmek açısından sorulan soruya verilen öğrenci cevapları incelendiğinde; toplumsal hayatta din ile ilgili yanlışlara karşı 35 öğrenci yanlış düzeltme/eleştirme yoluna başvuracağını, düzelmezse yapana saygı duyacağını ifade etmektedir. Herkesin kendi düşüncesi olduğunu ve umursamadığını ifade eden 16, yanlışları sorguladığını, akıl ve mantığını kullandığını ifade eden 3, ailesini ve yakın çevresini uyardığını ifade eden 6 öğrenci bulunmaktadır. Öğrenci görüşlerinden bazıları şu şekildedir:

*Yanlış düzeltme yoluna gidiyorum. Mesela kara kedi uğursuzluk getirir diyen bir kişiye bunun yanlış olduğunun açıklamasını yapıyorum. KTK1b

*Yanlış düzeltme yaparım. İstedığı bir şeyi ağaca çaput bağlayarak değil de Allah'a dua ederek yapmasını isterim. Batıl inançlara inanarak bir şey olmayacağını karşımdakine söylerim. SK2

*Batıl inançlara da hurafelere de güliyorum. Belge ve kaynak sordüğümüzde cevabı yok. Bu konuları gördüğümde eleştiriyorum ve düzeltmeye çalışıyorum. İE1

◆ Ahmet Arın

*Yanlış düzeltmeye çalışmama rağmen insanların yıllardır benimsediği değerleri yıkmanın çok da kolay olmadığını gördüm. Ama yine de tavırımı ortaya koyar, inanmadığımı belli ederim. ŞZK1

*Anlattıklarımı karşımdakinin dinleyeceğini biliyorsam, yanlışını düzeltmeye çalışırım. Eğer dinlemeyeceğini bilirim bir şey değişmeyeceği için umursamam. ÖE1

*Umursamam. Yapana da saygı duyarım. Çünkü herkesin kendi düşüncesidir. Ayrıca insan özgürce istediğini yapar, engellemek kimsenin hakkı değildir.İK3

*Ayetlerde ve sünnette bulunmayan akıl dışı, gerçekleşmesi mümkün olmayan şeylere inanmıyorum zaten. Böyle şeylere inananlar ve inanmamı isteyenlere mantığını ya da kaynağını sorduğumda “biz büyüklerimizden böyle gördük” cevabını alıyorum. Kendilerinin de bunu sorgulamadan olduğu gibi kabul ettiklerini, inançlarında akıl ve mantık aramadıklarını gösteriyor. İK1

*Batıl inançlar hakkında gerçekten çok hassasım. Ama ne yazık ki her birimiz küçükken bu şekilde büyüdük. Aynaya gece bakılmaz, merdiven altından geçilmez gibi... KTK1

*Genelde kendim, ailem ve yakın çevremizin davranışları beni ilgilendirir. Yapana saygı duyarım. Sonuçta herkesin aklı ve iradesi var. İK2

*Yaştlarımı uyarıyorum ama büyüklerin belli bir yaştan sonra bilgilerini değiştirmesi zor oluyor. ŞZE3

3-Din Öğretimi ve Evrensel Değerler

Artık din öğretiminin tamamen ezberletici ve nakilci bir yaklaşımla yapılması mümkün değildir. Çünkü dünya ve insan değişmekte, dünkü problemlere yeni problemler eklenmekte ve bu değişime yetişmek hiç de kolay olmamaktadır. İnsana, düşünceye, hürriyete, ahlaka ve kültürel mirasa saygıyı temel alan bu bakış açısı din öğretimine karşı takınacağımız tavrı belirlemektedir (Komisyon, 2008, 8). Evrensel değerlere oldukça önem veren yeni programın, öğrencilere bunu kazandırmadaki katkısının sorulduğu soru din öğretimi ve evrensel değerler teması altında değerlendirilmiştir.

Tablo-6 DKAB derslerinin evrensel değerlere katkısı

Soru-4 Evrensel değerlerin toplumda yer bulmasında DKAB derslerinde alınan eğitimin katkısı hakkında düşünceleriniz?	Anadolu			Meslek			Toplam			Yüzde
	K	E	T	K	E	T	K	E	T	
DKAB dersleri çok etkilidir	10	7	17	13	16	29	23	23	46	%76
DKAB derslerinin bir etkisi yoktur	2	4	6	-	1	1	2	5	7	%12
DKAB dersleri teoride etkili ama uygulamaya dönük değil	3	4	7	-	-	-	3	4	7	%12
Toplam							28	32	60	%100

DKAB derslerinin evrensel değerlerin toplumda yer bulmasındaki etkisi ile öğrenci görüşleri incelendiğinde; 46 öğrenci evrensel değerlerin toplum hayatında yer bulmasında DKAB derslerinin çok etkili olduğunu ifade etmektedir. Öğrenci görüşlerinden bazıları şu şekildedir:

**DKAB dersleri bu konuda birinci derecede önemli. DKAB derslerinde alınan değerler eğitimi toplumsal ahlak kavramını ortaya çıkarıyor ve bu kavramları bizlere aşıyor. İE3*

**İnsanların birbirlerine, canlı-cansız diğer varlıklara kötü davranmaması açısından DKAB etkili bir ders. ŞZK3*

**İnsanların çoğunun DKAB dersinin dışında doğru bir şekilde dinini ve değerlerini öğrenebileceği başka doğru bir kaynaktan yararlanma imkanı olmadığı için toplumsal kalkınmaya katkısı büyüktür. TK1*

**Peygamberimizin örnekliğini, güzel ahlakın, adaletli olmanın, yardımlaşmanın önemini anlamada DKAB dersleri çok faydalı. SE1*

**Güncel yaşantımızda yaşadığımız olaylarda adaletli olmak, yardıma muhtaçlara yardıma koşmak gibi değerler açısından DKAB dersi faydalıdır. KTE3*

Diğer yandan 7 öğrenci evrensel değerlerin toplum hayatında yer bulmasında DKAB derslerinin hiç etkisi bulunmadığını ve 7 öğrenci de dersin teoride etkili olduğunu ancak uygulamaya dönük olmadığını ifade etmiştir. Öğrenci görüşlerinden bazıları şunlardır:

**Bu değerler en iyi aile ortamında öğrenilir, benimsenir ve toplumda yer bulur. DKAB derslerinin bu değerlerin kazanılmasında bir etkisi ve faydası olmadığını düşünüyorum. MŞE2*

**Aile bile çocuğunda bir davranış ahlakı düzenleyemezken DKAB dersinin bunu yapabilmesi etkisiz bence. İK2*

**Eğitime katkısı yok. Okunup geçiliyor. Müfredat değişmeli, işimize yaramayacak bilgiler veriyor. ŞZE3*

**Bu değerler DKAB derslerinde sözlük anlamı ve kavramlar çerçevesinde anlatılıyor. Bu değerlerin yaşanan hayattan örneklerle desteklenmesi gerekir. Çünkü toplum için çok önemli ve gereklidir, temel taşlardır. İE2*

**Uygulama konusunda yetersizlik var. DKAB dersi aslında rehber bir ders olup, insanların gerçekten davranışlarını olumlu yönde değiştirmeye yönelik olabileceğini düşünüyorum. ŞZK2*

**Faydalı ama yeterli değil. Bu değerlerin Peygamberimizin hayatından kesitlerle ve hadislerle desteklenmesi gerektiğini düşünüyorum. ÖE2*

4-Diğer Dinlere ve İnanışlara Yaklaşım

Teknolojideki hızlı gelişmeler iletişime ve haberleşmeye yansımış, bu da toplumları ve milletleri iç içe yaşar duruma getirmiştir. Küreselleşme ve dünyadaki gelişmelerin her ülkeyi anında etkisi altına alması, eğitim hayatını ve din eğitimi de etkilemiştir. Dünyadaki bu hızlı değişiklikler ülkemizde yaşanan dinler hakkında da temel bilgilerin öğrenilmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu, diğer toplumları anlayabilmek, onlarla anlaşabilmek, iyi ilişkiler kurabilmek, bu ilişkileri geliştirebilmek için onların inançlarını, davranışlarını, kültürlerindeki farklılık sebeplerini ve davranışlarına yön veren değerlerini yakından tanımayı gerektirir. Çünkü diğer toplumların dini ve ahlaki yaşayışları hakkında bilgi sahibi olmak, onlarla kolay ilişki kurmayı sağlar (Komisyon, 2008, 10). Diğer dinlere ve bu dini benimseyenlere karşı yaklaşımın sorulduğu soru diğer dinlere ve inanışlara yaklaşım teması altında değerlendirilmiştir.

Tablo-7 Diğer dinlere ve bu dinleri benimseyenlere yaklaşım

Soru-5 Diğer dinlere ve bu dini benimseyenlere karşı yaklaşımınız nasıldır?	Anadolu			Meslek			Toplam			Yüzde
	K	E	T	K	E	T	K	E	T	
Hoşgörülüyum	9	6	15	10	11	21	19	17	36	%60
Saygı duyuyorum ama kendi dinimi anlatmaya çalışıyorum	6	7	13	3	3	6	9	10	19	%32
Biz Müslümanız onlar dinsiz, hoş bakmıyorum	-	2	2	-	3	3	-	5	5	%08
Toplam							28	32	60	%100

Programın amaçlarında (Komisyon, 2008, 14-15), kazandırılacak beceriler ve değerler (Komisyon, 2008, 16-17) arasında yer alan diğer dinlere saygı ve hoşgörü, öğrenci yaklaşımları açısından da değerlendirilmiştir. Araştırmaya katılan öğrenci görüşleri incelendiğinde; öğrencilerin 36'sı diğer dinlere ve bu dini benimseyenlere hoşgörülü olduğunu ifade etmektedir. Yine saygı duymakla birlikte o din ve inanışları öğrenme ve kendi din ve inancını onlara anlatma isteğini ifade eden 19 öğrenci bulunmaktadır. Kendi din ve inancı çerçevesinde diğer din ve inançları hoş bulmadığını ifade eden 5 erkek öğrenci bulunmaktadır. Öğrenci görüşlerinden bazıları şunlardır:

**Kimsenin başka birinin dinine ve imanına karışmaya hakkı olmadığına inanıyorum. Bu yüzden hepsine saygı gösteririm. MŞK3*

**Bence herkes istediği dini benimsemeye özgürdür. Zaten dinde asla zorlama yoktur. Diğer dinleri benimseyenleri hoşgörüyle karşılıyorum. ŞZK3*

**Din aileden, soydan gelen bir seçimdir. Herkesin inanışları farklı olabilir ve buna saygı duyulmalıdır. ÖK2*

**Bana göre bütün insanlar kardeşim gibidir. "At gözlüğüm yoktur". Ayrımcılık yapmam. EE1*

*Bilinçli bir şekilde kendi iradesiyle o dini benimseyen kişinin kararına saygı duymaktan başka elinden bir şey gelmez. Zorlama ve ortam baskısıyla başka dini benimsemiş olanlara dinimizin güzelliklerini anlatır, seçimi yine ona bırakırım. Onun dinini eleştirerek, onu zorlayarak bir yere varılabileceğini düşünmüyorum. İK1

*Daha yaşımlı genç olmasına rağmen her inandıktan insanları tanıdım. Gayet olumlu karşılıyorum. Sonuçta inanmak insanın doğasında var. Onların dinlerini onlardan öğrenmek güzel bir şans olur. Ben de onlara kendi dinimi öğretiyorum. İK2

*Farklı inanışta birisiyle karşılaşmadım. Ama "yaratılanı sev Yaratandan ötürü" anlayışına sahip olduğum için, mezhep ya da ırk benim için önem taşıyor. Şunu da itiraf etmek gerekir; farklı bir inanışta birisini gördüğümde keşke onu dinime döndürüp Müslüman yapabilsen demekten de kendimi alamıyorum. ŞZK2

*Hoş karşılarım. Dürüst bir şekilde ahirette onları hoş karşılayacak dinin, bizim dinimiz olduğunu söyleyerek dinimize katmaya çalışırım. OTE1

*Acıyarak ve hayretle bakıyorum. Dinlerindeki inançları akıllarıyla nasıl bağdaştırıyorlar? İE1

*Biz Müslümanız elhamdülillah, onlar dinsiz. Kimi ineğe tapıyor, kimi üç Tanrıya... EE1b,

*Her dine ve inanca saygı gösteririm fakat ateistlere bakışım biraz farklıdır. SE1

5-Din Öğretiminden Beklentiler

Yeni programda ifade edilen vizyon, temel anlayış ve hareket noktaları, genel amaçlar, temel beceriler ve içselleştirilmesi ön görülen değerler (Komisyon, 2008, 11-17), programın uygulanması ile birlikte ne kadar etkili olmuştur? Öğrencilerin derslerde sorularına tatmin edici cevaplar alma ve derslerin din öğretiminden beklentilerine ne ölçüde cevap verdiği konusundaki düşünceleri din öğretiminden beklentiler teması altında değerlendirilmiştir.

Tablo-8 DKAB derslerinde sorulara tatmin edici cevaplar alma

Soru-7 DKAB derslerinde aklınızdaki sorulara tatmin edici cevaplar alma konusunda düşünceleriniz nelerdir?	Anadolu			Meslek			Toplam			Yüzde
	K	E	T	K	E	T	K	E	T	
Tatmin edici cevaplar alıyorum	9	8	17	9	14	23	18	22	40	%68
Tatmin edici cevaplar alamıyorum	4	5	9	-	1	1	4	6	10	%16
Aklıma takılan soruları dile getirmem, kendim araştırırım	2	2	4	4	2	6	6	4	10	%16
	Toplam						28	32	60	%100

Tablo-9 DKAB derslerinde din öğretiminden beklentiler

Soru-9 DKAB dersleri din öğretiminden beklentileri-nize ne ölçüde cevap verdi?	Anadolu			Meslek			Toplam			Yüzde
	K	E	T	K	E	T	K	E	T	
Tatmin edecek derecede beklentilerimi karşıladı	6	7	13	10	13	23	16	20	36	%60
Kısmen karşıladı, beklentilerim daha yüksekti	8	6	14	3	3	6	11	9	20	%33
Beklentilerimi karşılamadı	1	2	3	-	1	1	1	3	4	%07
Toplam							28	32	60	%100

DKAB derslerinde akıllarına takılan sorulara cevap alma konusu ile ilgili öğrenci görüşleri incelendiğinde DKAB derslerinde sorularına tatmin edici cevaplar aldığını ifade eden 40 öğrenci bulunmaktadır. Öğrenci görüşlerinden bazıları şunlardır:

**DKAB derslerinde aklımdaki sorulara tatmin edici cevaplar alabiliyorum. Sorularım cevapsız kalmıyor. MŞK1*

**DKAB hocamızın yeterince donanımlı olduğunu düşünüyorum. Bu sayede birçok sorunun cevabını bulabiliyorum. ŞZK1*

**Öğretmenlerimiz soru sorduğumuzda sorumuzun cevabını tatmin edici olarak açıklayarak ve örnekleyerek verdiklerini düşünüyorum. SK2*

**Kesinlikle sorularımızın cevabını derste alıyoruz. Ama bunun dersle değil, DKAB öğretmeniyle ilgili olduğunu düşünüyorum. ÖK3*

**DKAB dersine girecek olan öğretmenin donanımlı ve bilgili olması gerektiğini düşünüyorum. Böyle olduğu takdirde derste sorulan sorulara tatmin edici cevaplar verebileceğini, bir insanın doğru yola gitmesine sebep olacağını düşünüyorum. FK3*

Diğer yandan 10 öğrenci DKAB derslerinde akıllarına takılan sorulara tatmin edici cevaplar alamadığını ifade etmektedir. Öğrenci görüşlerinden bazıları şunlardır:

**Derste merak ettiğimiz soruları sorduğumuzda; müfredat aksayacak gerekçesiyle yeterli cevaplar alamadık. Genellikle dersten sıkılıp uyuyakalıyoruz. MŞE2*

**DKAB derslerinde zaman çok kısıtlı olduğu için, konuları yetiştirememeden endişesinden dolayı kafamızı kurcalayan konular üzerinde durmak pek mümkün olmuyor. Ben derslerin dışında öğretmenimle muhabbet ederek, yorumlarımı alarak, farklı kitaplar okuyup, onları sorgulayarak kafamdaki karmaşıklığı giderebiliyorum. İK1*

**Bence öğrencilere tatmin edici cevaplar verilmiyor. Bazen bazı öğretmenlerimiz kitaptan işliyor. DKAB ders kitaplarında yıllardır aynı şeyler yazıyor. Madem dinimizi kimse tam bilmiyor ve ibadetleri kimse tam yapamıyor, o zaman bize bunları öğretsinler. FK2*

10 öğrenci de DKAB derslerinin akıllarına takılan soruları dile getirmediğini ifade etmektedir. Öğrenci görüşlerinden bazıları şunlardır:

**Genelde derslerde aklıma takılan soruları ders esnasında dile getirmem. Kendim cevaplar ararım. TK3*

**Bilmiyorum bazen oluyor bazen olmuyor. Zaten derse katılan bir öğrenci değilim. Konular ilgi çekici değil. Bu yüzden sorma gereksinimi duymuyorum.ŞZE3*

**Aslında sormak istediğim çok soru olmasına rağmen sorularımın cevaplanacak türden olmadığını düşünerek soramıyorum. Dersin süresi ve kalabalık sınıflar da bunda etkili oluyor. İK2*

DKAB derslerinin öğrenci beklentilerine ne ölçüde cevap verdiğine yönelik soruya verilen öğrenci cevapları incelendiğinde; 36 öğrenci derslerdeki din öğretiminin beklentilerini karşıladığını ifade etmektedir. Öğrenci görüşlerinden bazıları şu şekildedir;

**Ben dini eğitimden ziyade insanın kendini bulması olarak nitelendiriyorum. Evet bu dersler bize bu yolda gayet iyi bir pusula. Bizi Kur'an'a ve Peygamberimize yönlendiriyor. MŞE3*

**DKAB dersleri sayesinde bilmediğim şeyleri araştırarak, okuyarak bulmam gerektiğini öğrendim. DKAB derslerinin bütün sorularıma cevap üretebildiğini gördüm. ŞZK1*

**İstediğimi alabiliyorum. Aklımda soru işareti kalmıyor. Tatmin edici cevaplar veriyor. SE1*

**Din dersleri olmasa biz yeni nesil dini nasıl öğreneceğiz? Din ile Peygamberimiz ile ilgili soruları öğrenmemiz gerekiyor. DKAB dersleri bu açıdan önemli. KTE2*

**Olumlu yönde cevap verdiğini rahatlıkla söyleyebilirim. Aklımdaki soru işaretleri azaldı. Daha temeli sağlam bilgiler aldım. İşini bilen, araştıran, bu konuda eğitim alan birinden dini öğrenmek sevindirici. İE1*

**Bazı şeyler gerçekten değişiyor zamanla; örneğin, ibadetlerin zorla değil, içten ve samimi şekilde olması gerektiğini kendimizin bir sorumluluğu olarak görüyorum. KTK1*

Diğer yandan 20 öğrenci, beklentilerinin daha **yüksek olduğunu ve dersin din öğretiminden beklentilerini kısmen karşıladığını** ifade etmektedirler. Öğrenci görüşlerinden bazıları şunlardır:

**4. sınıftan beri DKAB dersinde kendi dinimin doğrularını öğrendim, tatmin de oldum. Ama belki diğer dinlere, mezheplere de yer verilse iyi olurdu. Bunu kendi dinimi seçme adına değil, karşıdaki insana saygı duymam, onun dini hakkında bir şeyler bildiğime, onu anladığıma onu inandırabilmek için istiyorum. Bence diğer dinler yanlışlarıyla ve doğrularıyla birlikte verilebilir diye düşünüyorum. Ayrıca beklentilerime tam olarak cevap verdiğini düşünmüyorum. Nedeni ise; en önemli ders hem dünya hem de ahiret için fakat buna yeterince önem verilmiyor. Ders saati, anlatım, yorum gibi hususlarda. ŞZK2*

◆ Ahmet Arın

**DKAB dersleri din eğitiminden beklentilerime yeterli ölçüde cevap veriyor. Fakat DKAB ders saatlerinin artması gerektiğini düşünüyorum. IE3*

**DKAB derslerinde din hakkında tüm konular yer almamaktadır. Kimi konulardaki beklentilerimi karşılıyor, kimisini karşılamıyor. Yani yeteri kadar cevap bulamıyorum. Kitaplar yüzeysel konu anlatımına sahip. SK1*

**Dinleri iyice öğrenip ve üzerlerinde düşünmeyi bekliyordum. Ama pek öğrenemedim. Öğrendiklerim çok yüzeysel ve kalıcı değil. ŞZE1*

**Bence her sene aynı din konuları ele alınıyor. Biraz daha başka konular öğretilmesi tarafarıyım. SK2*

**Çok fazla cevap vermedi. Çünkü işlenen konular standart ve yıllardır aynı konuların üstünde duruluyor. OE2*

Konuların soyutluğu, zaten önceden bilinen konular olduğu, detay verilmediği, yüzeysel anlatım olduğu gibi sebeplerle derste verilen din öğretiminin beklentilerini karşılamadığını ifade eden 4 öğrenci bulunmaktadır. Öğrenci görüşleri şu şekildedir:

**DKAB dersleri kişilerin dini bilgi açısından beklentilerini karşılayamıyor. Konuları soyut kalıyor. Ben biraz da dini uygulamalar hakkında bilgi edinmek istiyorum. ÖE2*

**Çok zayıf bu konuda. Ben zaten bunları biliyordum. ÖK3*

**Beklentilerimi karşılamadı. Bence konular yetersiz ve detay yok. EE2*

Tartışma ve Sonuç

Hanley'e (1994) göre, okulda öğrendikleri bilgileri gerçek dünyaya uygulayabilmeleri noktasındaki öğrenci kabiliyeti, kendileri için ilgisiz olduğu düşünülebilecek bilgi parçacıklarını ezberlemelerinden daha değerlidir (Akt. Zengin, 2010, 72). DKAB Dersi öğretim programının etkililiğini öğrencilerde yaşam boyu sürdürülebilir bir din öğretimi oluşturma açısından değerlendirilmesini amaçlayan iki soruya verilen öğrenci cevapları incelendiğinde; öğrencilerin büyük çoğunluğu sorunları aşmada (42 öğrenci) ve günlük yaşamda (41 öğrenci) DKAB derslerinin kendilerine yardımcı olduğunu ifade etmektedirler. Alanyazın incelendiğinde benzer sonuçların alındığı görülmektedir (Bahçekapılı, 2010, 272,273; Kaymakcan vd., 2011, 37). Bulgulardan yola çıkarak ders programının öngördüğü biçimde, öğrencilerin derste edindikleri bilgilerle akıl yürüterek, araştırarak, sorgulayarak ailevi, toplumsal, ruhsal bir takım problemlerine çözüm üretme becerisine ulaştıkları söylenebilir. Sorunları aşmada öğrenci görüşleri açısından öne çıkan kavramlar; "sorunlara pes etmeme, dik durma, sabır, hoşgörü, samimiyet, dürüstlük, ibadet, merhamet, kalp kırmama, salih amel, şükür, iyi-kötü ayrımı, duyarlılık, pozitif yaşam, güzel ahlak, din-hayat içiçeliği, yanlışları düzelten ders, rehber ve kılavuz ders" olarak sayılabilir. Bu verilere göre dersin, amaçlarına uygun temel becerileri ve

ahlaki değerleri öğrencilere kazandırdığı şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Ayrıca DKAB derslerinde edinilen bilgilerle sorunları aşamadığını (9 öğrenci) ve dersin günlük yaşamda etkili olmadığını (19 öğrenci) ifade eden öğrenciler bulunmaktadır. Öğrenciler bu durumun sebepleri olarak; “derslerin sorunlara yönelik işlenmemesini, kitap içeriğinin yetersizliğini, ders işleniş metodunun monoton ve sıkıcı olduğunu, derslerin uygulamaya dönük işlenmemesini, ders içeriğinin soyut kaldığını, ders saatinin sınırlı olması dolayısıyla veya eleştiri korkusuyla merak edilen soruların sorulamamasını, dersin notla değerlendirilmesini, konuların detaylı olmadığını” göstermişlerdir. Alanyazındaki çalışmalarda da benzer bulgulara ulaşılmıştır (Zengin, 2010, 355; Kaymakcan, 2007, 22; Özbay, 2007, 93; Bahçekapılı, 2010, 271). Verilerin gösterdiği sonuçlar göz önüne alındığında, gerçekten DKAB dersinin özellikle ergenlik döneminde baş gösteren bir takım problemlerin aşılmasında gençlere yardımcı olabilecek, gençlerin içine düştükleri dini şüphelerden ve karmaşalardan kurtarabilecek bir ders olduğu görülmektedir. Gençlerin ahlaki gelişmelerinin sağlıklı olabilmesi, problemlerine olabildiğince erken ve sağlıklı bir çözüm yolu olarak problemlerinden kurtulmaları ile mümkündür. (Acuner, 2004, 150-151). Ayrıca hiç sorunla karşılaşmadığını ifade eden öğrencilerin (3 öğrenci) yanı sıra sorunları araştırarak, akıl ve mantığa uygun olanı seçerek aştığını belirten öğrenciler de (6 öğrenci) bulunmaktadır. Selçuk da (1997, 158); din öğretiminin zihin eğitimi de içermesi, öğrenciyi aklını kullanmanın ve insan onuruna yaraşır bir hayat sürmenin yollarını göstermesi gerektiğini vurgulamaktadır. Zaten din öğretiminin dayandığı yeni yaklaşımların sahip olduğu ana düşünce de: “Genç insanların bilginin hangi amaçla, kim için ve nasıl bir dünyada kullanılabileceğini sorgulayacak biçimde yetişmelerine katkıda bulunmak, bu bağlamda dinin birleştirici, huzur verici ve barışı sağlayıcı gücünü yeniden keşfetmek” şeklinde ifade edilmektedir (Selçuk vd., 2005, 371). Kur’an-ı Kerim’de *fitrat’ı* (Şems, 91/8) yani insanın iyiye yönelme potansiyelini harekete geçirmek (uyandırma), *takva’yı* (Fetih, 48/26) yani duyarlı olma, sorumluluk sahibi olma ve bilgiyi güçlendirme melekelerini harekete geçirmek (bilgiye yöneltme), *furkan’ı* (Enfal, 8/29) yani iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırt etme yeteneğini harekete geçirmek (muhakeme yeteneğini kullanma-tercih) sürekli vurgulanmaktadır. O halde fıtratta var olanla ilgilenmek, takva ile bilgilenecek, furkan ile de iyiyi tercih etmek (Düzgün, 2016b, 35-47) süreçleri din öğretiminde öğretmenlerin öğrencilerde yapılandırılacak kazanımlarda uygulanacak temel formül olma özelliği taşımaktadır.

Okul dışı çevreden ve özellikle aileden alınan dini bilgi ve davranış biçimleri sosyalleşme sürecinde bulunan öğrencinin okul ve ders ortamını doğrudan etkileyecektir. Doğru ve güvenilir kaynaklardan dini bilgilerini kazanan ve bunları içselleştirebilen öğrenciler, okul içerisinde de geçmiş bilgi ve kazanımlarıyla olumlu yönde etkileneceklerdir. Ancak okul dışı çevreden, özellikle ailesinden yeteri düzeyde ve doğru/güvenilir dini bilgi alamayan öğrenciler için bir uyumsuzluk ya da çatışmacı ruh hali gözlenebilecektir (Yıldız, 2010, 75). Belki de bu yüzden gelecek nesillerin kazanımı için din öğretiminin özgürlük devşiren bir tarzda sunulması gerekmektedir (Okumuş, 2015, 227). DKAB dersinde edinilen dini öğrenmelerle okul dışı öğrenmeler arasında-

ki çatışmalarla ilgili öğrenci düşünceleri incelendiğinde; çoğunluğunu meslek lisesi öğrencilerinin oluşturduğu 31 öğrenci, okul ve okul dışı dini öğrenmeler arasında bir çatışma yaşanmadığını ifade etmektedir. Öğrenciler *“DKAB derslerinde edinilen bilgilerle okul dışı dini öğrenmelerin paralel olduğunu, her ikisinin de Kur’an ve Hadisleri kaynak olarak aldığını, İslam dininde ötekileştirici ve tarafgir bir bakış açısı olmadığını, farklı yorumlar bulunduğunu”* ifade etmektedirler. Bu veriler öğretim programının amaçlarıyla da (Komisyon, 2008, 14-15) örtüşmektedir. Okul ve okul dışı öğrenme konusunda 5 öğrenci, dini öğrenmelerde doğru bilgi aktarımının önemini vurgulamakta, Kur’an ve Sünnet kaynaklı dini bilgilerin doğru ve çelişkisiz aktarımı şeklinde yürütülen din öğretimi faaliyetlerinin çatışmalara engel olacağını ifade etmektedirler. Çoğunluğu Anadolu liselerinde öğrenim gören 24 öğrenci, *“geçmişten gelen dini gelenekler, iki öğrenme arasındaki çelişkiler, mezhepler arasındaki yorum farklılıkları, bir takım dini grup ya da cemaatlerin sadece kendilerinin doğru olduğunu iddia etmesi, okul dışı öğrenmelerin şüphe içermesi, dini konularda aile veya kurslarda korku üzerine eğitim verilmesi”* sebeplerini göstererek çatışma yaşandığını ifade etmektedir. Alanyazındaki araştırmalarda da benzer bulgular bulunmaktadır (Kaymakcan vd., 2011, 37; Arabacı, 2011, 284-287). Öğrenci görüşleri incelendiğinde programın uygulayıcıları olan öğretmenlerin önemine vurgu yaptıkları görülmektedir. Öyle ki Gölcük (1991, 173-174), öğretmenlerin dışarıdan alınan bilgileri düzeltmesi gerekirken, onlara yeni yanlışlar katmalarının sağlıklı bir din öğretimini aksatabileceğini ifade etmektedir. Bu yüzden öğretmen tarafından öğrencide bilgiler yapılandırılırken edinilmiş dini bilgiler ile din öğretimi arasında *“bağ kurma”* ilkesinin göz önünde bulundurulması ve öğrencilerin iki ana kaynak olan Kur’an ve mütevatir sünnete yönlendirilerek bilgilerin doğru yapılandırılması, bilgi çeşitliliğinin/karmaşasının ve çatışmaların/çelişkilerin giderilmesi ve din öğretiminin sağlıklı yürütülmesi açılarından büyük önem arz etmektedir. Denilebilir ki; hakikat kodlama iddiasında olan bir din öğretiminin öncelikli olarak dinin temel ilkelerinden beslenmesi gerekmektedir. Yoksa geleneksel kültürde olduğu gibi hurafenin gölgesinde kurgulanmış bir din öğretiminden ne din çıkar ne de ahlak (Okumuş, 2015, 235).

Genel anlamda hurafe ve bid’at adı verilen yanlış dini kabuller ve uygulamalara yaklaşımlarını öğrenmeye yönelik soruya verilen öğrenci cevapları incelendiğinde; toplumsal hayatta din ile ilgili yanlışlara karşı 35 öğrenci yanlış düzeltme/eleştirme yoluna başvuracağını, kişi yanlışlarını yine de düzeltmezse saygı duyacağını ifade etmektedir. Herkesin kendi düşüncesi olduğunu ve umursamadığını ifade eden 16 öğrenci, yanlışları sorguladığını, akıl ve mantığını kullandığını ifade eden 3 öğrenci, ailesini ve yakın çevresini uyardığını belirten 6 öğrenci bulunmaktadır. Araştırma bulguları öğrencilerin içerisinde bulunduğu bilgi çeşitliliğini göstermektedir. Öğrencilerin bilgi çeşitliliği/karmaşası içerisinde kalmaları gayet doğal görülmelidir. Çünkü Arabacı’ya (2011, 287) göre; öğretim kurumlarında verilen dini bilgiler birbirini tamamlayıcı konuları içermekle birlikte, ailede ve çevrede yaygın eğitim yoluyla elde edilen dini bilgilerdeki farklılıklar, tarihsel alanda oluşturulan dini bilgiler, sözlü kültüre dayalı dini bilgiler, tasavvufi akımların oluşturduğu dini bilgiler, dini-ideolojik

yapılanmaların dini bilgileri bir çeşitlilik oluşturmaktadır. İlköğretim (ortaokul) programında yer aldığı gibi ortaöğretim programına da hurafe ve bidat adı verilen yanlış dini kabuller ve uygulamalar ile ilgili kapsamlı konuların eklenmesi, öğrencilerin bu konulardaki bilgi çeşitliliğini/karmaşasını en aza indirmede olumlu katkı sağlayacaktır. DKAB derslerinde verilen din öğretiminin hayata yansımalarının ve sürdürülebilirliğinin değerlendirildiği iki soruya verilen öğrenci cevapları incelendiğinde; okuldaki din öğretiminin öğrencide “*farkındalık oluşturma, sorgulama, akıl ve mantığını kullanma, eleştiri, kendini ifade*” gibi temel becerileri (Komisyon, 2008, 16) genel anlamda oluşturduğu söylenebilir. Öğretim programının öğrenci merkezli ders işlenişine vurgu yapmasının, öğretmenlerin de programı yeni yaklaşımları esas alarak uygulamasının bu olumlu sonuçta etkisinin olduğu belirtilebilir. Bunun yanında toplumsal baskılar nedeniyle ya da sınıf içi eleştiri korkusuyla/çekincesiyle düşüncelerini ifade edemeyen öğrencilerin de bulunması, öğretmenlere sınıfta öğrencilerin fikirlerini rahatça ifade edip tartışabildiği, karşılıklı anlayışa dayalı demokratik bir ortam oluşturmada ve öğrencilere rehberlik etmede büyük sorumluluklar yüklemektedir. Ayrıca bu durum din öğretiminin özellikle yetişkinler açısından da değerlendirilmesi gerektiğini, bu konuda ciddi adımlara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Dam da (2002, 169); yetişkin eğitiminde yetersizlik nedenleri üzerinde durmakta, yetersizlik nedenlerini; yetişkinlerin görüşleri üzerinden dini programların nicelik ve nitelik olarak azlığı, aynı konuda farklı görüşler ortaya konulması, dini içerikli televizyon programlarındaki kalite sorunu olarak görmektedir.

Birçok ülke (ABD, Japonya, Hollanda vb.) evrensel değerlere önem atfetmekte ve eğitim programlarında değerlerin öğretime farklı şekillerde yer vermektedir. Hatta “Değerler Eğitimi” adıyla bazı dersler de bulunmaktadır. Kaymakcan (2007, 24), küreselleşme ve dünyadaki gelişmelerle sevgi, barış, hoşgörü, hak, özgürlük gibi evrensel nitelikteki değerlerin öneminin arttığını, diğer yandan da iletişim araçlarındaki ilerlemelerle birlikte popüler kültürün, yerel değerlerle birlikte aile gibi temel kurumları etkilediğini ifade etmektedir. Kaymakcan, her iki durumda da öğretimde değerlere etkin bir şekilde yer verilmesinin gerekliliğini vurgulamakta, bu bağlamda yeni programda ahlak ve değer konularına eski programdan çok daha fazla yer verilmesini olumlu değerlendirmektedir. Bununla birlikte evrensel değerlerin teorik olarak bir bilgi edinme sürecinden daha çok; öğrenci tarafından yapılandırılması, içselleştirilmesi ve bir yaşam biçimi olması önem arz etmektedir. İslam dininde teorik olanın (iman/inanç) pratiğe dönüşmeyle (ibadet/eylem) anlam bulacağı vurgulanmaktadır. Örneğin, insan doğasının çevre tarafından yani dış faktörlerle değişebildiğine işaret eden Kur’an ayetine göre (Mearic, 70/19); namaz kılmak, ihtiyaç sahiplerine malından infak etmek, ölümden sonrasına inanmak, ahde vefa göstermek, emanete ihanet etmemek, doğru şahitlik yapmak gibi eylemler; özgürlüğün negatif kullanımları olan sabırsızlık, hırs, cimrilik gibi eğilimleri bloke etmektedir (Düzgün, 2016a, 87). Bunun için gerek ders içeriğinde yaşamdan örneklemelerle değer eğitiminin verilmesi ve gerekse toplumumuzda gençlerimize örnek olacak rol model uygulamaların artması değerler eğitimin-

den beklenen amaca ulaşılmasını sağlayacaktır. DKAB derslerinin evrensel değerlerin toplumda yer bulmasındaki etkisi ile ilgili öğrenci görüşleri incelendiğinde; 46 öğrenci evrensel değerlerin toplum hayatında yer bulmasında DKAB derslerinin çok etkili olduğunu ifade etmektedir. “Ahlak kurallarının benimsenmesi, adaletli olma, insanlara karşı hoşgörü, muhtaçlara yardım, canlı-cansız bütün varlıklara iyi davranma, güzel ahlak ilkeleri, yardımlaşma, Hz. Peygamberin örneği” öğrenci görüşlerinde öne çıkan kavramlardır. Bu veriler programın amaçları, ön gördüğü kazanım ve temel beceriler (Komisyon, 2008, 14-16) ile de örtüşmektedir. Diğer yandan evrensel değerlerin toplum hayatında yer bulmasında DKAB derslerinin hiç etkisi bulunmadığını ifade eden 7 öğrenci, bunun sebepleri olarak; “müfredatın hayata dönük olmamasını, konuların yüzeysel işlenmesini, değerlerin okulda değil en iyi ailede öğrenilebileceğini” göstermişlerdir. Dersin teoride etkili olduğunu ancak uygulamaya dönük olmadığını ifade eden 7 öğrenci ise; “değerlerin yaşanan hayattan örneklerle desteklenmesi gerektiğini, uygulamanın yetersiz olduğunu, değerlerin sadece kavram olarak verildiğini” düşünmektedir. Alanyazındaki araştırmalarda da benzer bulgulara ulaşılmıştır (Bahçekapılı, 2010, 272; Zengin, 2010, 355). Bulgulara göre bazı öğrenciler, ahlak ve değerler konusunda teorik bilgi ile hayatta uygulanabilirlik ilişkisinin kurulamadığını ifade etmektedir. Kaymakcan vd.ne (2014, 23) göre; özellikle ahlak eğitiminin amacı, başlangıçta dışsal ahlak çerçevesinde ahlaki davranan insanları, ahlak üzerinde kendi kendine yargılama yapabilecek duruma getirmek olmalıdır. Ayrıca her insan kendi kararlarını kendi özgür düşüncesi ile verebilmelidir. Öğrencilerde bu bilincin oluşturulması açısından bilginin salt teoriden kurtarılarak uygulanabilirliğinin örneklerle aktarılması gerekmektedir. İnsanın ahlaken bozulmaya yatkınlığı (bu yöndeki potansiyeli), özgürlüğünü her zaman “en iyi olanı” seçme yönünde kullanmaması, yalnız bırakılmamasını ve dışarıdan desteklenmesini gerektirmektedir (Düzgün, 2016a, 87). Okumuş da (2015, 237); sağlıklı bir din öğretiminin kişileri uzlete değil sosyalleşmeye yönlendirmesi gerektiğine işaret etmekte, dinsel emir ve yasakları içselleştiren kimselerin, bu halleriyle toplumsal katmanlardaki bazı yanlışların düzeltilmesinde güzel ahlakın prototip şahsiyetleri olmalarını mümkün görmektedir. Din öğretiminde değeri ve anlamı hazır olarak sunmak ve ezberletmek değil, aksine öğrencinin değerleri anlaması ve kendi değeri haline getirmesi esastır. Bunun için değerlerin öğretiminde öğretmen anlatan ve hazır bilgiler sunan olmamalı, aksine öğrenci aktif olmalı ve değerleri içselleştirmelidir (Tosun, 2012, 124). Bu açıdan bakıldığında, ortaöğretim programında örneğin; *adil olma, çalışkanlık, sabır, samimiyet, doğruluk, hoşgörü, saygı, sevgi, yardımseverlik vb.* gibi öngörülen değerlerden (Komisyon, 2008, 16-17) birçoğunu öğrencilerin görüşlerinde bulmak mümkündür. Bu manada programın olumlu katkısından ve öğrencilerin de söz konusu değerleri içselleştirdiklerinden söz edilebilir. Ancak Kaymakcan vd.ne (2014, 220) göre; program aracılığıyla teorik olarak öğrencilerin karakterini etkilemek mümkünse de bu etki müfredat dışı aktivitelerle desteklenmedikçe yetersizdir.

Vahiy kaynaklı ilkeler, insanın mutluluğunu amaçladığı için bunların insanın yararına olmayan sonuçlar doğurması düşünülemez (Müftüoğlu, 2016, 124). Bu bakım-

dan sadece mensubu olunan dinlerin değil diğer dinlerin ve inançların da öğretilmesi toplumsal bir ihtiyaçtır. Bu şekildeki bir din öğretimi Türkiye’de birlikte yaşama kültürünün daha da güçlenmesine ve diğer din/inanç gruplarına karşı hoşgörü ve saygının artmasına olumlu katkı sağlayacaktır (Kutlu, 2011, 365). Farklı olanı tanımamanın, öteki yaratmanın ve tarihten devralınan kışkırtıcılığın insanlığa maliyetinin yüksek olduğu ve bunun kaynağının önyargı, cehalet, olayları yanlış yorumlama ve iletişimden yoksun olma hali olduğu şeklindeki tasvirleri içeren tarihi tecrübe; çatışma yerine barış, uzlaşma, hoşgörü, saygı gibi kavramların hayata nasıl geçirilebileceği konusu üzerinde yeniden düşünmeyi zorunlu hale getirmektedir (Selçuk, 2005, 239). Öyleyse diğer dinler ve inançlar hakkında öğrencide genel bilgileri yapılandırmanın yanında, hoşgörü ve saygıyı artırmaya yönelik bir din öğretimi daha etkili olacaktır. Ayrıca öğrencilere müsamaha ve başkalarına açık olmanın, başkalarının inandıkları veya düşündükleriyle hemfikir olmak anlamına gelmeyeceği (Yemenici, 2012, 26-27) özellikle vurgulanmalıdır. Programın vizyonu, genel amaçları ve kazandırılacak beceriler arasında var olan diğer dinlere ve inançlara saygı ve hoşgörü (Komisyon, 2008, 14-17), öğrenci yaklaşımları açısından da değerlendirilmiştir. Araştırmaya katılan öğrencilerin 36’sı diğer dinlere ve bu dini benimseyenlere hoşgörülü olduğunu ifade etmektedir. Yine saygı duymakla birlikte o din ve inanışları öğrenme ve kendi din ve inancını onlara anlatma isteğini belirten 19 öğrenci, kendi din ve inancı çerçevesinde diğer din ve inançları hoş bulmadığını vurgulayan 5 öğrenci bulunmaktadır. Yeni programın da etkisiyle, öğrenci görüşlerinde daha çok kapsayıcı bir yaklaşımın tercih edildiği ifade edilebilir. Dini kapsayıcılık, gerçekte sadece bir dini inancın doğru olduğundan hareket etmekle birlikte, diğer dini inanç sahiplerinin dolaylı da olsa söz konusu dinin/inancın kapsamına dahil edilebileceğini öngören bir yaklaşımdır (Reçber, 2007, 154). Bu yaklaşımı savunanların diğer dinlerle olan ilişkilerinde temel amaç, ötekini/leri belirli bir dinsel geleneğe –özellikle kendi dinlerine- çekme açısından yararlı ve geçici bir araç olarak görmeleridir (Gündüz, 2001, 112). Araştırma bulgularında öğrenci ifadelerinin aynı yaklaşımı yansıttığı ifade edilebilir. Diğer dinlerin öğrenimi ile ilgili öğrenci ve öğretmen görüşlerinin çoğunlukla olumlu olduğu alanyazındaki diğer araştırmalara da yansımıştır (Zengin, 2010, 357; Kaymakcan vd., 2011, 41; Baykara, 2009, 74). Öte yandan dinsel gelenekler, mezhepler ve hatta daha alt düzeyde dinsel algılarda gerçekleşen rekabet ve sosyo-kültürel hazır bulunuşluk, dinsel fanatizm veya taassup, geçmişi taklit etme ve var olanı sürdürme arzusu gibi etmenler, dışlayıcılığa kaynaklık teşkil eder. Bu bağlamda çoğu zaman kişinin kendi irade, tercih ve özgün kararına olanak kalmaz. Bu tarz sosyo-kültürel atmosferle kuşatılmış olan bir kimse, sahip olduğu dinsel algı ve tutumların yegane hakikat olduğu, kendi dışındakilerin ise geçersiz ve batıl olduğu hissi kaçınılmaz olarak ortaya çıkmaktadır. Hatta dinsel gelenek ve mezheplerdeki taklide dayalı üstünlük ve mutlak hakikat iddiası, çoğu zaman teolojik alanla sınırlı kalmayarak insanların temel hak ve hürriyetlerini ortadan kaldıran uygulamalara evrilmektedir (Ay, 2016, 104-105). O halde öncelikle toplumumuzun çoğunluğunun benimsediği İslam inancının doğru ve sağlıklı bir şekilde veril-

mesi Türkiye’de din öğretiminin temel amaçlarından birisi olmalıdır. Bununla birlikte küreselleşme, iletişim alanındaki hızlı gelişmeler ve öğrencilerin merak güdülere diğer dinlerle ilgili bilgilerin de din öğretimi içerisinde sağlıklı ve doğru bir şekilde verilmesini gerekli kılmaktadır. Çünkü artık farklı inanç ve dine mensup bireyler ve toplumlar okul, işyeri, hastane ve oturduğu mahalle gibi ortamlarda eğitim, din, kültür, sanat, spor ve turizm gibi alanlarda karşılaşma ve tanışma sonucu pek çok problem ve fırsatlarla karşı karşıya kalmaktadır (Yemenici, 2012, 1). Ancak diğer dinlerle ilgili kapsamlı ünitenin, planlamada ortaöğretim 12. sınıf programının son ünitesinde yer alması, üniversiteye hazırlık yapan öğrenciler açısından bir olumsuzluk olarak değerlendirilmektedir. Yine program, mezheplerüstü olma iddiasına rağmen Hanefilik merkezli bir anlatımı içermesi ve dini toplumsal gerçekliğin önemli bir kısmını oluşturan Şafiiilik ve Caferilik gibi farklı fıkhi mezheplerin, program içerisinde yeterli düzeyde yer almaması nedenleriyle eleştirilmektedir (Yıldız, 2010, 149; Kaymakcan, 2007, 6; Zengin, 2010, 358). Eleştirilerin odak noktasını ise, ülkemizde İslam inancına sahip vatandaşlarımız içerisinde İslam dininin farklı yorumlarını benimseyenlerin de bulunması oluşturmaktadır. Benzer eleştiriler araştırma bulguları içerisinde İslam’ın farklı yorumlarını benimseyen öğrencilerden de gelmektedir. Bununla birlikte programın; İslam dışındaki dinlerin öğretiminde objektif yaklaşımı, din içerisindeki çoğulculuğa göreceli olarak yer vermesi, İslam öğretiminde teolojik yaklaşım yerine dinbilimsel yaklaşımı ön plana çıkarması, konuların açıklanmasında rasyonelliği ve eleştirel düşüncüyü önemsemesi açısından dersin adına uygun olarak din kültürü olma yolunda önemli bir mesafe kat ettiği söylenebilir (Bulut, 2014, 377).

Yeni programın ve program içeriğinin hedef kitlesi olan öğrencilerin DKAB derslerinde akıllarına takılan sorulara tatmin edici cevaplar bulma konusundaki düşünceleri ve verilen din öğretiminden beklentileri de sağlıklı bir din anlayışı ve bunun hayata uygulanması açısından önem arz etmektedir. Derse hazır bulunuşluk içinde gelen öğrencinin sorularına tatminkâr cevaplar bulması ve beklentilerinin karşılanması, bilgilerin yaşam biçimine dönmesini ve yaşam boyu sürdürülebilir olmasını sağlayacaktır. DKAB derslerinde akıllara takılan sorulara cevap alma konusundaki soruya verilen cevaplardaki öğrenci görüşleri incelendiğinde DKAB derslerinde sorularına tatmin edici cevaplar aldığını ifade eden 40 öğrenci bulunmaktadır. Diğer yandan 10 öğrenci *“müfredatın aksaması, konuların yetiştirmeme endişesi, zaman kıstlığı, derslerin kitaptan işlenmesi”* sebepleriyle tatmin edici cevaplar alamadığını, 10 öğrenci de *“konuların ilgi çekici olmaması, soru sorma gereksinimi duymama, ders süresinin kıstlığı, kalabalık sınıflar, eleştirilme düşüncesi”* gibi sebeplerle soruları dile getirmedeğini ifade etmektedir. Öğrenci cevapları incelendiğinde programla öğrenciler arasında başat rol üstlenen diğer bir ifadeyle programı öğrenciyle tanıştıran öğretmenlerin önemi ortaya çıkmaktadır. Cevapları olumlu ve olumsuz analize tabi tuttuğumuzda; öğrenciler dini konularda öğretmenlerine güvenmekte ve onları önemsemektedir. Diğer yandan bazı öğretmenlerin hala öğretmen merkezli ders işledikleri, öğrencilerin de derslerde pasif alıcı konumunda oldukları şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Öğrencilerin

düşüncelerini rahatça ifade edebilecekleri bir ortam oluşturmak için sınıf yönetimi, konuların yapılandırılmasında uygun metotların seçimi ve süreç yönetimi açısından programın uygulayıcıları olan öğretmenlere büyük görevler düşmektedir. Bu durumda öğretmenlerin unutmaması gereken hususlar bulunmaktadır. Şöyle ki; yeni öğrenci anlayışında, öğrenciye bir pasif alıcı veya öğrenmek zorunda olan gözüyle değil, öğrenmenin gerçekleştiği bir kişilik olarak bakılmaya başlanmıştır. Aynı husus dini öğrenme için de geçerlidir. Öğrenci din dersine bu derste sunulacak konuların alıcısı olarak gelmemektedir. O, bütün derslerde olduğu gibi, doğumundan itibaren geçirdiği bilişsel, duyuşsal ve becerisel öğrenmeleriyle oluşturduğu bir kişilik olarak din dersinin muhatabıdır (Tosun, 2012, 125). Öğretmenlerin toplumsal baskıyı azaltmada, öğrencilerin soru ve sorunlarını rahatça konuşabilmeleri için sınıf içi eleştiri korkusunu izale etmede bir rehber/takım lideri rolüne bürünmeleri, öğrencilerin sorgulayan, araştıran, muhakeme eden sonrasında da bilgiye ulaşan bireyler olmasında büyük bir öneme sahiptir.

DKAB derslerinin öğrenci beklentilerine ne ölçüde cevap verdiğine yönelik soruya verilen öğrenci cevapları incelendiğinde; 36 öğrenci derslerdeki din eğitiminin beklentilerini karşıladığını ifade etmektedir. Diğer yandan 20 öğrenci, *“ders saatinin yetersizliği, derse yeterince önem verilmemesi, yeterli ve açıklayıcı yorum yapılmaması, konuların yüzeyselliği ve standart içerikli olmasını”* sebep göstererek, dersten beklentilerinin daha yüksek olduğunu ve dersin din öğretiminden beklentilerini kısmen karşıladığını ifade etmektedirler. *“Konuların soyutluğu, zaten önceden bilinen konular olduğu, detay verilmediği, yüzeysel anlatım olduğu”* gibi sebeplerle derste verilen din öğretiminin beklentilerini karşılamadığını ifade eden 4 öğrenci bulunmaktadır. Din öğretiminden beklentiler açısından öğrencilerin çoğunluğunun beklentilerine cevap bulduğu görüşlere yansımaktadır. Beklentilerine cevap alamadığını ifade eden öğrencilerin görüşleri incelendiğinde, bu öğrencilerin dersten ve din öğretiminden daha yüksek beklenti içerisinde olduğu görüşlerine yansımaktadır. Öğrenci görüşlerinde özellikle DKAB öğretmenlerine doğrudan ya da dolaylı yapılan vurgular dikkat çekmektedir. Selçuk (1997, 153-154); öğretmen öğrenci ilişkisinde boyun eğme, emir, yükümlülük gibi kavramların, öğretmenin lügatinden çıkması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre din derslerinde öğretmen, bilgiyi bir tutsaklık aracı olarak kullanmamalı, öğrencisinin karşısına bir otorite iddiası ile değil, sadece o alanda yetişmiş fakat eksiklikleri de olabilecek bir insan olduğu gerçeği ile çıkabilmelidir. Bu yüzden din öğretiminde belletici ve baskı altına alıcı bir yaklaşımın yerini, konuları çözümleyici ve yorumlayıcı bir yaklaşım almalıdır. Ders açısından öğrenci eleştirileri; *“sınıf içi eleştiri korkusuyla soru yöneltilmemesi, müfredat aksayacağı için soru sormama, sorulan sorulara yeterli cevap alamama, farklı öğretmenlerin farklı yorumları, ilköğretimden itibaren bazı ünitelerin ve konuların (Hz. Muhammed’in hayatı, ibadetler vb.) tekrar edilmesi, ders kitaplarının özensizliği, derslerin yüzeysel işlenmesi, ders saatinin azlığı nedeniyle derslerin teorik düzeyde kalması”* şeklinde ifade edilebilir. Alanyazın incelendiğinde öğrenci eleştirilerine benzer bulgulara ulaşıldığı görülmektedir (Özbay, 2007, 93; Keskiner, 2011, 464; Acuner, 2004, 150; Durmuş, 2011,

◆ Ahmet Arın

470). Bu durumda din öğretiminde gençler hangi içeriğe ihtiyaç duymaktadır? sorusu anlam kazanmaktadır. Bu soruya verilebilecek cevap: “Öğrenciler için sahip olunmaya değer içerik, hayatın problemlerini çözmeye kullanabilecekleri içeriktir” şeklinde olacaktır (Selçuk, 1997, 156). Yine Wegenast (1971) gençlerin din dersinden beklentilerini; kişisel hayatın sürdürülmesi problemi, insan varlığının anlamı sorunu, din esaslarının ve dinle ilgili ifadelerin inanırlığı problemi şeklinde kategorize etmektedir. Bu soruların amacı bireyin hayatının üstesinden gelmeye yardım aramak olarak görülmektedir (akt. Tosun, 2012, 126-127). O halde genelde din eğitimi özelde DKAB dersleri öncelikle öğrencinin hayatın anlamı ve değeri, yaşanan veya yaşanması muhtemel gençlik problemlerinin çözüm yolları, ölüm ve sonrası gibi konulardaki soru ve sorunlarına cevap vermelidir. Bu, programın uygulayıcıları olan öğretmenlerin önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Araştırmada dikkat çeken en önemli hususlardan birisi de, 4 yıllık öğretim yılı boyunca bazı okullarımızdaki DKAB öğretmeni rotasyonunun çok fazla olmasıdır. Ortaöğretim hayatı boyunca neredeyse her dönemde bir öğretmen değiştiren (5, 6, 7 öğretmen değişimi) bu okullarımızdaki öğrencilerimizin din öğretimlerinin sağlıklı olacağı ve bu dersten verim alacaklarını düşünmek aşırı iyimserlik olacaktır.

Öğrenci görüşleri açısından değerlendirildiğinde programın öğrenme alanları, ders içerikleri, ders saatinin artırılması açılarından yeniden revize edilmesi, öğretmenlerin de öğrenci beklentilerini göz önüne alarak ders işlemleri gerektiği ifade edilebilir. Yine öğrencilerin soru sormaya teşvik edilmesi, ders içerisinde nitelikli tartışmaların yapılması gibi bir vizyona sahip olan programın, uygulanması esnasında ders saatinin yetersizliği ve kalabalık sınıflarda uygulama zorluğu nedenleriyle sıkıntılar olduğu öğrenci görüşlerine yansımıştır. Ders saatinin artırılması ve giderek artan sınıf mevcutlarının makul seviyelere çekilmesi programın amaçlarına ulaşmasında önem arz etmektedir.

Goldman'ın da belirttiği gibi “din eğitimi hayat ve tecrübe merkezli olmalıdır”. Din öğretimi uygulamaları mutlaka muhatap aldığı birey grubunun günlük yaşantılarını dikkate alarak onların tecrübelerini, kişiliklerini ve tutumlarını değerlendirmeli ve buna göre kuramlar geliştirmelidir. Ancak bu şekilde bir din öğretimi bilginin öğrenilmesi kadar onun yaşama aktarılmasında da başarılı olabilir (akt. Tekin, 2005, 157). Araştırma bulgularından hareketle öğrencilerin yenilenen ders programının öngördüğü amaçlara dönük kazanımları ve temel becerileri büyük oranda edindiği ifade edilebilir. Ancak öğrencilerin ders saatinin yetersizliği, müfredat içeriği, ders materyalleri, öğretmen merkezli eğitim ve dersin sunuluşu ile ilgili eleştirilerini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Özellikle programın uygulayıcıları olarak öğretmenlerin öğrenci merkezli ders işleyişini benimsemeleri, öğrenci soru ve sorunlarına daha fazla zaman ayırmaları, dersi teorik bilgiler yanında hayata dönük olarak işlemleri öğrenciler açısından önemli kazanımlar doğuracaktır.

Öneriler

Araştırma bulguları ve sonuçları lokal olmakla birlikte, alanyazındaki diğer verileri de dikkate alarak şu önerilerde bulunulabilir:

Öğretmenler açısından; DKAB öğretmeni olmayan okullarda dersi vermek üzere görevlendirilecek kişilerin din öğretimi konusunda yetkin, öğretmenlik formasyonuna sahip, programın amaç ve beklentilerini bilen kişiler olması, dersin sağlıklı yürütülmesi açısından önem arz etmektedir. DKAB öğretmenlerinin dersle ilgili metot ve materyal paylaşımı konusunda il bazında sık sık bilgilendirici seminerlerle desteklenmesi, eski program anlayışına ve ders sunuşuna devam eden öğretmenler açısından yararlı olacaktır.

Programın uygulanması aşamasında; öğrencilerin ders içerisinde soru sormalarına daha fazla imkan verilmesi, öğretmenlerin programda belirtilen farklı yöntem ve teknikleri daha rahat kullanmaları açısından ders saatinin artırılması önemli bir adım olacaktır. Programa ortaokul 7. Sınıf programında olduğu gibi yanlış dini uygulamaları, din dışı kabulleri (Hurafe-bid'at) konu edinen ve bunların yanlış olduğunu içeren kapsamlı bir ünite konulmasının, hem öğrenci açısından hem de onun toplumsal çevresi açısından önemli bir eğitim kazanımı olacağı düşünülmektedir. Diğer dinlerin öğretimi dinden öğrenme yaklaşımıyla ve bütün dinlerde bulunan ortak unsurlara vurgu yapılarak verilmeli, 12. Sınıf Yaşayan Dinler ve Benzer Özellikleri ünitesi daha etkili olabilecek sınıf düzeyine ve zamana alınmalıdır. İbadet konuları işlenirken yorum farklılıklarının örnekendirilmesi, öğrencilerin farklı yorumları içselleştirmesinde önemli bir adım olarak görülmektedir. Hz. Muhammed'in hayatı, ibadetlerin yapılışı, ahlak ve değerler öğrenme alanlarındaki konuların ilköğretim sürecinden itibaren sürekli ve benzer şekilde işlenmesi öğrencilerde sıkılma ve bıkkınlığa yol açmaktadır. Hz. Muhammed'in örnek hayatına vurgu yapan konuların Kur'an Sünnet bütünlüğü içerisinde verilmesinin, ibadetlerin amacına ve gerekliliğine vurgu yapan konulara ağırlık verilmesinin, ahlak ve değerlerin teorik bilgi ile birlikte hayattan örneklerle yapılandırılmasının öğrenciler açısından daha etkili olacağı düşünülmektedir.

Diğer paydaşlar açısından; toplumda yer eden yanlış dini kabullerle ilgili yetişkin eğitime yönelik düzenlemeler okul-okul dışı dini bilgi çatışmalarını en aza indirecektir. Diğer yandan medya başta olmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, İlahiyat Fakülteleri ve din öğretiminin diğer paydaşları evrensel değerleri öne çıkaran çalışmaları artırmalı; gençlerin yetişmesinde içinde yaşadığı toplumun, iyi örnekler oluşturması bakımından rol model özelliği vurgulanmalıdır. Bilgi ve iletişim çağının bir gereği ve sonucu olarak iletişim araçlarının yaygınlaşması, öğrencileri merak ettiği konularda internet sitelerini tercihe zorlamaktadır. Bilerek ya da bilmeden gençlere dini konularda yanıltıcı bilgiler sunan internet sitelerinin yoğun olduğu düşünüldüğünde, İlahiyat fakültelerinin Din Eğitimi ana bilim dallarının ortaklaşa hazırlayacakları ve her yaş grubu öğrenci istek ve ihtiyaçlarını göz önüne alarak

◆ Ahmet Arın

doğru bilgiyi öğrencilere sunacakları zengin içerikli, doyurucu ve güvenilir bir “web sayfası” oluşturması önemli görülmektedir. Dersin ve program içeriğinin ne ölçüde etkili ve yaşam boyu sürdürülebilir olduğu konusunda nicel ve nitel çalışmalar ülke genelinde bölgesel dini inançlar da dikkate alınarak araştırma konusu yapılmalıdır.

Kaynakça

- ACUNER, Hacı Yusuf, (2004). **14-18 Yaş Arası Gençlerde Ahlaki Yargı Gelişimi ve Ahlak Eğitimi**, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun.
- ARABACI, Fazlı, (2011). **Türkiye’de Okullarda Din Öğretiminin Dini Sosyalleşme Açısından Önemi ve Beliren Bazı Sorunlar**”, Türkiye’de Okullarda Din Eğitimi, (Ed. Recep Kaymakcan vd.), Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul.
- AY, Mahmut, (2016). **“Temel Hak ve Hürriyetler Bağlamında Din –İçin-de Çoğulculuk”**, Dini Düşüncede Sorunlar ve Yorumlar, (ed. Şaban Ali Düzgün, Tuğba Günel), Endülüs Yayınları, İstanbul.
- BAYKARA, Zeynep, (2009). **Okullarda DKAB Derslerinde Diğer Dinlerin Öğretimi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya.
- BAHÇEKAPILI, Mehmet, (2010). **Ortaöğretim DKAB Dersinin Öğrencilerin Dini Duygu, Düşünce Ve Davranışları Üzerindeki Etkisi –İstanbul Avrupa Yakası Örneği-**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- BULUT, Zübeyir, (2014). **“Dinsel Çoğulculuk ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında Diğer Dinlerin Öğretimi”**, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2014, C.3 (2), ss.359-381
- DAM, Hasan, (2002). **Yetişkinlerin Din Eğitimi**, 19 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun.
- DURMUŞ, Alparslan, (2011). **Ders Kitaplarının İncelenmesi ve Değerlendirilmesi Sürecine İlişkin Bazı Dikkatler**, Türkiye’de Okullarda Din Eğitimi, (Ed. Recep Kaymakcan vd.), Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul.
- DÜZGÜN, Şaban Ali, (2016a). **“İdeal Ben ile Ben’in İdealleri Arasında İnsanın Özgürlüğü”**, Dini Düşüncede Sorunlar ve Yorumlar, (ed. Şaban Ali Düzgün, Tuğba Günel), Endülüs Yayınları, İstanbul.
- DÜZGÜN, Şaban Ali, (2016b), **Kimliksiz Hakikatler**, Otto Yayınları, Ankara.
- GÖLCÜK, Şerafettin, (1991). **Akaid ve Kelam Dersleri**, Din öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri, 8-10 Nisan 1988, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara. ss.173-178

- GÜNDÜZ, Şinasi, (2001). *“Çağdaş Hristiyan Düşüncesinde Ötekinin İnküivist Yorumu”*, Tezkire Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi, Nisan-Mayıs 2001, Yıl:10, (20), ss.91-116
- KAYMAKCAN, Recep (2007). *Yeni Ortaöğretim DKAB Öğretim Programı İnceleme ve Değerlendirme Raporu*, Eğitim Reformu Girişimi, İstanbul.
- KAYMAKCAN, Recep, AŞLAMACI, İbrahim, (2011). *Çoğulculuğa İlişkin Farklı Yaklaşımlar ve DKAB Dersleri*, Türkiye’de Okullarda Din Eğitimi, (Ed. Recep Kaymakcan vd.), Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul.
- KAYMAKCAN, Recep, MEYDAN, Hasan, (2014). *Ahlak Değerler ve Eğitimi*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul.
- KESKİNER, Emine, (2011). *Öğretim Materyali Olarak İlköğretim DKAB Ders Kitaplarına Dair Bir Araştırma*, Türkiye’de Okullarda Din Eğitimi, (Ed. Recep Kaymakcan vd.), Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul.
- KILIÇ, Recep, (1999). *“Din Öğretimi Temellendirme Problemi”*, Dini Araştırmalar, Ocak-Nisan 1999, C.1, (3), ss.205-212
- KOMİSYON, (2008). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ortaöğretim Programı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KULA, Naci, (2001). *Kimlik ve Din*, Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- KUTLU, Sönmez, (2011). *Laik Örgün Eğitim Sisteminde Doktrin Merkezli Çoğulcu Din Eğitimi Mümkün mü?*, Türkiye’de Okullarda Din Eğitimi, (Ed. Recep Kaymakcan vd.), Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul.
- MÜFTÜOĞLU, Ömer, (2012). *Bugünün Müslümanının Kur’an’la İletişimi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- MÜFTÜOĞLU, Ömer, (2016). *Dinin Bağlayıcılığı ve İnsanın Özgürlüğü*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- OKUMUŞ, Namık Kemal, (2015). *“Din Eğitim-Öğretimi Özgür Bireylerin Yetiştirilmesinde Etkin Bir Rol Üstlenebilir mi?”*, Kalam Araştırmaları, 13:1 (2015), ss.213-288.
- ONAT, Hasan, (2016). *Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci*, Endülüs Yayınları, İstanbul.
- ÖZBAY, Canan, (2007). *1982-2005 Ortaöğretim DKAB Öğretim Programlarının Karşılaştırılarak, 2005 Programının Değerlendirilmesi*, 19 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun.
- REÇBER, Sait, (2007). *“Dini Çeşitlilik”*, Din ve Ahlak Felsefesi, 2. Baskı (Ed. Recep Kılıç), Ankuzem Yayınları, Ankara.
- SELÇUK, Mualla, (1997). *“Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri (Zihin Gelişimi Açısından Bir Deneme)”*, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, C.4, ss.145-158
- SELÇUK, Mualla, (2005). *“Birlikte Yaşamaya Kur’ânî Bir Yaklaşım, Tearuf”*, Kültürel Çeşitlilik ve Din, (Ed. Remziye Yılmaz), Sinemis Yayınları, Ankara.

◆ Ahmet Arın

- SELÇUK, Mualla, TOSUN, Cemal, (2005). “Türkiye’de ve Almanya’da (İslam) Din Dersleri”, Kültürel Çeşitlilik ve Din, (Ed. Remziye Yılmaz), Sinemis Yayınları, Ankara.
- TEKİN, Filiz, (2005). **Stresle Başa Çıkmada Din Eğitiminin Rolü**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya.
- TOSUN, Cemal, (1993). **Din ve Kimlik**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- TOSUN, Cemal, (2012). **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, PegemA Yayınları, Ankara.
- YEMENİCİ, Ahmet, (2012). “**Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Diğer Dinlere ve Din Mensuplarına İlişkin Yaklaşımları**”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- YILDIRIM, Ali, ŞİMŞEK, Hasan, (2006). **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- YILDIZ, Halil, (2010). **Ortaöğretim DKAB Dersi Müfredatının Dini Sosyalleşme açısından Değerlendirilmesi**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D., (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- ZENGİN, Mahmut, (2010). **Yapılandırmacılık ve Din Eğitimi, İlköğretim DKAB Öğretim Programlarının Değerlendirilmesi ve Öğretmen Görüşleri Açısından Etkililiği**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat A.B.D., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.